

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ALİ MƏHKƏMƏSİNİN
2011-Cİ İL 4 SAYLI
BÜLLETENİNƏ
ƏLAVƏ**

**Lautsi və digərləri
İtaliyaya qarşı**

(Şikayət 30814.06)

Q Ə R A R

Strasburq 18 mart 2011-ci il

Qeyri-rəsmi tərcümə

Qeyri-rəsmi tərcümə**Lautsi və digərləri İtaliyaya qarşı**

(Şikayət 30814.06)

Q Ə R A R

Strasburq 18 mart 2011-ci il

“Lautsi və digərləri İtaliyaya qarşı” iş üzrə İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi Böyük Palatada 30 iyun 2010-cu il və 16 fevral 2011-ci il tarixlərdə aşağıdakı tərkibdə

Jan Pol Kosta, sədr,

Hakimlər:

Xristos Rozakis,

Nikolas Bratsı,

Per Lorransen,

Yozep Kasaddeval,

Covanni Bonello,

Nina Vaiç,

Rayt Marust,

Anatoli Kovler,

Cverre-Erik Yebens,

Pyaiv Xirvel,

Corcio Malinvern,

Georq Nikolay,

Enn Pauer,

Zdravki Kalayciyeva,

Mixail Poalelunj,

Qido Raymond,

həmçinin katib Erik Friberqin katibliyi ilə

qapalı iclas keçirərək aşağıdakı qərarı qəbul etdi:

Prosedur

1. İş İtaliya vətəndaşı Soyle Lautsinin (bundan sonra - birinci ərizəçi) İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqında Konvensiyanın 34-cü maddəsinə müvafiq olaraq İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinə (bundan sonra-Avropa Məhkəməsi) İtaliya Respublikasına qarşı verilmiş 30814/06 sayılı şikayəti əsasında 27 iyul 2006-cı ildə başlanmışdır.

Ərizəçi şikayəti özünün və həmin vaxt yetkinlik yaşına çatmamış uşaqları Datayko və Sami Albertinanın adından verdiyini qeyd etmişdir. Sonuncular (bundan sonra ikinci və üçüncü ərizəçi) yetkinlik yaşına çatandan sonra özlərinin ərizəçi statusunu təsdiq etdilər.

2. Ərizəçilərin maraqlarını Romada vəkil kimi fəaliyyət göstərən N.Paoletti təmsil etmişdir. İtaliya hakimiyyəti Agent Spatator və müavin birgə agentlər N.Letteri və P. Akkardo tərəfindən təmsil olunmuşdur.

3. Şikayət Avropa Məhkəməsinin İkinci Bölməsinə verilmişdir (Məhkəmə Reqlamentinin 52-ci qaydasının 1-ci bəndi). 1 iyul 2008-ci ildə həmin Bölmənin Palatası şikayəti İtaliya hakimiyyətinə kommunikasiya etmiş, Konvensiyanın 29-cu maddəsinin 3-cü bəndinə müvafiq

olaraq qərara alınmışdır ki, həmin şikayətə qəbul edilənlik və mahiyyət məsələlərinə bir yerdə baxılsın.

4. 3 noyabr 2009-cu il tarixdə həmin Bölmənin Palatası şikayəti qəbul edilən hesab edərək yekdilliklə qərara aldı ki, Konvensiyanın 9-cu maddəsi ilə qarşılıqlı əlaqədə Konvensiyaya 1 sayılı Protokolun 2-ci maddəsi pozulub və şikayəti Konvensiyanın 14-cü maddəsinə münasibətdə araşdırmağa zərurət yoxdur.

5. 28 yanvar 2010-cu il tarixdə İtaliya hakimiyyəti Konvensiyanın 43-cü maddəsi və Məhkəmə Reqlamentinin 73-cü qaydasına əsasən işin Böyük Palataya verilməsi barədə vəsatət qaldırdı. 1 mart 2010-cu il tarixdə Böyük Palatanın Komitəsi həmin vəsatəti təmin etdi.

6. Böyük Palatanın tərkibi Konvensiyanın 26-cı maddəsinin 4 və 5-ci bəndlərinə və Məhkəmə Reqlamentinin 24.2-ci qaydasına müvafiq olaraq müəyyən edildi.

7. Ərizəçilər və İtaliya hakimiyyəti işin mahiyyəti üzrə əlavə yazılı izahatlar təqdim etdilər.

8. Palatanın işə baxılmasında əvvəllər iştirak etmiş “Yunan Helsinki manitor” qeyri-hökumət təşkilatı, “Azad fikirlilərin milli assosiasiyası” qeyri-hökumət təşkilatı, “Hüquq və ədalət Avropa mərkəzi” qeyri-hökumət təşkilatı, “Avroyuris” qeyri-hökumət təşkilatı, “Hüquqşünasların Beynəlxalq Komitəsi”, “İnterprays” və “Human rayts votç” qeyri-hökumət təşkilatları, qeyri-hökumət təşkilatları ilə birgə fəaliyyət göstərən “Alman katoliklərinin Mərkəzi Komitəsi”, “Xristian işçilərinin İtaliya Assosiasiyası”, Ermənistan, Bolqariya, Kipr, Rusiya Federasiyası, Yunanıstan, Litva, Malta, Manako, Rumuniya və San-Marino hakimiyyəti ilə birgə fəaliyyət göstərən Avropa Parlamentinin 33 üzvünə yazılı prosedura (Konvensiyanın 36-cı maddəsinin 2-ci bəndi və qaydaların 44-cü bəndi) iştirak etmək hüququ verildi. Ermənistan, Bolqariya, Kipr, Rusiya Federasiyası, Yunanıstan, Litva, Malta, və San-Marino hakimiyyətinə şifahi prosedura birgə iştirak etməyə də icazə verildi.

9. Açıq dinləmələr 30 iyun 2010-cu ildə Strasburqda İnsan Hüquqları sarayında keçirildi (Məhkəmə Reqlamentinin 59-cu qaydasının 3-cü bəndi)

Faktlar

1. İşin halları

10. Birinci ərizəçi və onun iki oğlu Datayko və Sami Albertin də ərizəçi olmaqla müvafiq olaraq 1957, 1988 və 1990-cı illərdə anadan olmuşlar. Onlar İtaliya rezidenti¹ idilər. 2001-2002-ci dər ilində Datayko və Sami “Vittirino da Feltre dövlət ümumtəhsil məktəbi”ndə, Albano Terme dövlət məktəbində təhsil almışdılar. Məktəbin hər sinifinin divarına çarmıx² bərkidilmişdi.

11. 22 aprel 2002-ci ildə məktəb müdiriyyətinin keçirdiyi iclasda birinci ərizəçinin əri sinifdə dini simvolların, xüsusən də çarmıxın olması məsələsinə toxunaraq onların yığışdırılmasını təklif etdi. 27 may 2002-ci ildə məktəb müdiriyyəti 10 səs leyhinə, 2 səs əleyhinə və 1 səs bitərəf olmaqla siniflərdə dini simvolların saxlanması barədə qərar çıxardı.

12. 22 iyul 2002-ci ildə birinci ərizəçi İtaliya Konstitusiyasının 3-cü (bərabərlik prinsipi) və 19-cu (din azadlığı) maddələrinə, Konvensiyanın 9-cu maddəsinə, həmçinin ictimai inzibati orqanların qərəzsizlik prinsipinə (Konstitusiyanın 97-ci maddəsi) istinad edərək sekulyarizm³ prinsipinin pozulması ilə əlaqədar həmin qərardan Veneto İnzibati məhkəməsinə şikayət verdi.

¹ daimi sakinləri

² çarmıxa çəkilmiş İsanın şəkli olan xaç

³ sekulyarizm (latın dilində saeculariz –dünyavi deməkdir:

1)kilsə və monastr əmlakının dünyavi əmlaka keçirilməsi;

2)nəyin isə kilsə, ruhani tabeliyindən götürülərək dünyavi, mülki, məsələn məktəb təhsilinə verilməsi;

3)ictimai və əqli fəaliyyətdə, bədii yaradıcılıqda kilsə təsirindən azad olunma).

13. 3 oktyabr 2002-ci ildə Universitetlər və tədqiqatlar Təhsili Naziri 2666 sayılı direktivlə nazirliyin səlahiyyətli orqanlarına məktəb müdiriyyətinin siniflərdə çarmıxın olmasının təmin edilməsinə nəzarət üçün zəruri tədbirlərin görülməsini həvalə etdi (bax. Qərarın 24-cü paragrafi).

30 oktyabr 2003-cü ildə nazir birinci ərizəçi tərəfindən başlanmış məhkəmə araşdırmasında iştirak etdi. O, təsdiq etdi ki, ərizəçinin şikayəti açıq-aydın əsassızdır, çünki dövlət məktəblərinin siniflərində çarmıxın olması 30 aprel 1924-cü il tarixli 965 sayılı kral dekretinin (orta məktəblərin daxili qaydaları) 118-ci maddəsi və 26 aprel 1928-ci il tarixli 1297 sayılı kral dekretinin (ibtidai təhsili tənzimləyən ümumi qaydaların təsdiqi; bax: həmin qərarın 19-cu paragrafi) 119-cü maddəsinə əsaslanır.

14. İnzibati məhkəmə dövlətin dünyavi xarakteri prinsipini nəzərə alaraq 14 yanvar 2004-cü il tarixli qərarla 16 aprel 1994-cü il tarixli 297 sayılı qanun qüvvəli dekretin (təhsil və məktəblə əlaqədar qanunvericilik müddəalarını cəmləşdirən ümumi sənədi təsdiq edən) 159 və 190-cı maddələrinin, yuxarıda qeyd olunan kral dekretinin 118 və 119-cu maddələri və həmin qanun qüvvəli dekretin 676-cı maddəsindən irəli gələn əlavələrin Konstitusiyanın 2, 3, 7, 8, 19 və 20-ci maddələrinə uyğunluğu məsələsinin yoxlanılması üçün Konstitusiya Məhkəməsinə müraciət etdi.

159 və 160-cı maddələr bələdiyyələrin üzərinə ibtidai və orta məktəblərin mebellərini almaq və yerləşdirmək öhdəliyi qoyurdu. 1928-ci il dekretinin 119-cu maddəsində göstərilirdi ki, hər bir sinifdə çarmıx olmalıdır. 1924-cü il dekretinin 118-ci maddəsi isə nəzərdə tuturdu ki, hər bir sinifdə kralın portreti və çarmıx olmalıdır. 297 sayılı qanun qüvvəli dekretin 676-cı maddəsi müəyyən edirdi ki, “vahid mətnə zidd olan və ya onlarla bir araya sığmayan, ləğv olunmuş müddəalar istisna olmaqla vahid mətnə daxil edilməmiş müddəalar qüvvəsini saxlayır”.

15 dekabr 2004-cü il tarixli (389 sayılı) qərarı ilə Konstitusiya Məhkəməsi həmin məsələlərin (yuxarıda qeyd olunan 118 və 119-cu maddələr) qanunda deyil, yalnız qayda statusu olan mətnlərdə ifadəsini tapdığına görə Konstitusiyaya uyğunluğun yoxlanılmasının predmeti ola bilməzliyinə görə konstitusiyaya uyğunluq məsələsini qəbul edilən hesab etmədi.

15. 17 mart 2005-ci ildə inzibati məhkəmə şikayəti rədd etdi. Müəyyən etdi ki, 30 aprel 1924-cü il Kral dekretinin 118-ci maddəsi hələki qüvvədədir. Məhkəmə qeyd etdi ki, “dövlətin dünyavi xarakteri prinsipi Avropa və qərb demokratiyasının hüquqi irsinin bir hissəsidir”. Məhkəmə qərara gəldi ki, dövlət məktəbinin siniflərində çarmıxın yerləşdirilməsi onun başa düşülməli olan əhəmiyyəti baxımından həmin prinsipini pozmur. Məhkəmə həmçinin belə bir fikri ifadə etdi ki, çarmıx şübhəsiz ki, din simvoludur, o, ayrılıqda katolikliyin deyil, bütövlükdə xristianlığın simvoludur, ona görə də, digər konfessiyalar üçün istiqamət kimi xidmət edir. Daha sonra məhkəmə qeyd etdi ki, çarmıx özündə tarixi və mədəni simvolu ehtiva edir. Bu mənada İtaliya xalqı üçün “özünəməxsusluqla əlaqədar dəyərə” malikdir. Çünki o, “müəyyən mənada (İtaliya) və ümümlükdə Avropa üçün tarixi və mədəni inkişaf və bu inkişafın mühüm sintezidir.” İnzibati məhkəmə həmçinin qərara aldı ki, çarmıx həmçinin İtaliya Konstitusiyasının əsasında duran dəyərlər sisteminin simvolu kimi nəzərdən keçirilməlidir. Məhkəmə aşağıdakı motivlərə əsaslandı:

“...11.1 Həmin mərhələdə məhkəmə qeyd etməlidir ki, o bunun tikanlı (nahamar), bəzən sürüşkən yol olmasını nəzərdə tutur, xristianlıq və onun böyük qardaşı iudaizm - ən azından Musanın dövründən və şübhəsiz ki, talmudun⁴ şərhində özünün inamının mərkəzində başqalarına münasibətdə dözümlülük, səbrlilik və insan ləyaqətinin müdafiəsini qoyur. Xüsusən xristianlıq müasir dünyavi dövlətin, o cümlədən, İtaliya dövlətinin əsasını yaradan dözümlülük, bərabərlik və azadlıq ideyalarını özündə cəmləşdirir.

11.2. Əgər xarici əlamətləri bir kənara qoysaq ikiminlik tarixi olan xristian inqilabları ilə Avropada şəxsi azadlıq hüququ barədə ideyalar və maarifçiliyin, baxmayaraq ki, bu hərəkət tarixi nöqtəyi-nəzərdən qəti olaraq dinə qarşı dururdu, əsas ünsürləri - məhz hər bir şəxsin azadlıq və toxunulmazlığı, insan hüquqlarının elan edilməsi və nəhayət, müasir dünyavi dövlət arasında əlaqələri görmək olar.

⁴ İudaizmin dini-etik, hüquqi, məişət barədə göstərişlərinin məcmuəsi, yəhudilərin dini kitabı

Bütün xatırlanan tarixi hadisələr əhəmiyyətli dərəcədə - baxmayaraq ki, şübhəsiz istisnasız deyil - dünyanın xristian düşüncəsinə əsaslanmışdır. Haqlı olaraq qeyd edilir ki, birləşdirici süar "azadlıq, bərabərlik, qardaşlıq" əlbəttə ki, üçüncü sözü xüsusi vurğulamaqla" asanlıqla xristian tərəfindən qəbul edilə bilər.

Nəticədə belə bir fikir son dərəcədə cəsarətli hesab olunmalıdır ki, müasir dövlətin dünyavi xarakteri Avropa tarixinin müxtəlif dönm və mərhələlərində böyük dəyər hesabına əldə edilmiş və ona xristianlığın əsas dəyərlərinə az və ya çox şüurlu istinadlar yardım göstərmişdir. Bu Avropa və İtaliyada xristianlığa etiqad edən bir çox hüquqşunasların nə üçün özlərini dünyavi dövlətin fəal tərəfdaşları kimi nümayiş etdirdiklərini izah edir...

11.5 Xristianlıqla azadlıq arasında əlaqə birbaşa, tam açıqlığı ilə görünməyən məntiqi tarixi ardıcılığı nəzərdə tutur... Avropa dövlətləri ilə kilsələri arasında daim dəyişən münasibətlərdə kilsələrin dövlətin işinə müdaxilə etməsini və əksinə hakimiyyət uğrunda mübarizədə rəsmi elan edilməsinə baxmayaraq xristian ideallarının tez-tez unudulmasını və ya hökumət və dini hakimiyyətin bəzən də zorakılıqla müşahidə olunan toqquşmasını görmək daha asandır.

11.6. Bundan başqa retrospektivlik⁵ hesabına xristian dininin daimi mərkəzi nüvəsində inkiviziya⁶, antisemitizm⁷, xaç yürüşlərinə baxmayaraq insan ləyaqəti, dözümlülük və dini azadlıq da daxil omla azadlıq prinsiplərini, nəticədə dünyavi dövlətin əsaslarını tapmaq çətin deyildir.

11.7. Yaxından deyil, məqsədmüvafiq məsafədən tarixi diqqətlə öyrənərək, inam da daxil omla mərhəməti hər şeydən üstün tutan, müxtəlifliyin mövcudluğunu qəbul edən xristianlığın özəyi (nüvəsi) ilə, həmrəylik ruhunda azadlığı hamının dəyəri kimi qiymətləndirərək başqalarına hörmətin hüquqi təminatını yaradan respublika konstitusiyasının özəyinin oxşarlığını (eyniliyini deyil) açıq-aydın dərk edə bilərik. İnsan ləyaqətinə əsaslanan bu nüvələr ətrafında zaman keçdikcə çoxsaylı yad elementlərin toplaşdığına, həm də o dərəcədə intensiv sayda toplaşaraq nüvəyə, xüsusən də, xristian nüvəsinə kölgə salmağına baxmayaraq harmoniya qorunub saxlanmışdır...

11.9. Beləliklə, iddia etmək olar ki, müasir ictimai reallıqda çarmıxı təkcə tarixi və mədəni inkişafın, bizim xalqın özünəməxsusluğunun simvolu kimi deyil, həm də azadlıq, bərabərlik, insan ləyaqəti, dini dözümlülük və müvafiq olaraq dövlətin dünyavi xarakteri – bizim konstitusiyanın əsaslandığı prinsiplərin dəyərlər sisteminin simvolu kimi qiymətləndirmək lazımdır. Başqa sözlə, azadlığın konstitusion prinsiplərinin xristianlığı onun mahiyyəti ilə birbaşa birləşdirən çoxsaylı kökləri vardır. Beləliklə, qədim mənbələrdən biri xristian dini olan sekulyarizm naminə xristian nişanının ictimai müəssisədən çıxarılması paradoks olardı.

12.1. Həqiqətən, Məhkəmə belə bir faktı etiraf etməyə bilməz ki, keçmişdə çarmıx simvolu başqa dəyərləri, məsələn, Albertin Statutu (Kral Karl Albertin 1848-ci il Sardini Konstitusiyası nəzərdə tutulur) zamanı dövlət dini kimi tanınan və ona görə xristianlaşdırma, güc və hakimiyyətin birləşdirilməsi üçün istifadə olunan katoliklik nişanını əks etdirirdi. Bundan başqa, Məhkəmə yaxşı dərk edir ki, hələ də çarmıxın müxtəlif təsviri, hər şeydən əlavə bütövlükdə xristianlığa, o cümlədən də katolikiyə aid dini əhəmiyyəti mövcud ola bilər. Məhkəmə, həmçinin, qəbul edir ki, dövlət məktəbində təhsil alan bəzi şagirdlər azad və qanuni şəkildə çarmıxa başqa cür, məsələn, bir dinə başqalarına nisbətən üstünlük verilməsinin yolverilməz əlaməti, və ya fədi hüququn və müvafiq olaraq dövlətin dünyavi xarakterinin pozulması kimi qiymət verə bilərlər. Bu nöqtəyi-nəzərlərin hamısının diqqətəlayiq olmasına baxmayaraq, həmin işdə onlar əhəmiyyət kəsb etmir...

12.6. Qeyd etmək lazımdır ki, çarmıx simvolunun hazırkı dövrdə bu cür tərzdə başa düşülməsi dözümlülük dəyərlərinə istinad edilməsi ilə bağlıdır. Hazırda İtaliya dövlət məktəblərində Avropa İttifaqından olmayan çoxsaylı şagirdlərin təhsil alması baxımından həmin dözümlülüyün həddləri genişdir. Yaşadığımız dövr müxtəlif mədəniyyətlərin bizimki ilə qaynayıb qarışması ilə səciyyələnir. Özünəməxsusluğumuz məhz hər bir insanın ləyaqətinə hörmət və ümubəşəri

⁵ keçmiş

⁶ Orta əsrlərdə papa hakimiyyəti düşmənlərini təqib etmək üçün yaradılmış katolik kilsəsinin məhkəmə-istintaq orqanı

⁷ Yəhudilərə münasibətdə düşmənçiliyi ifadə edən milli və dini dözümsüzlüyün bir forması

həmrəylik ilə xarakterizə olunursa, onun təsdiqi üçün hətta simvolik olaraq bu qovuşmanın toqquşmaya (qarşıdurmaya) çevrilməsinin qarşısının alınması xüsusilə zəruridir.

13.2. Mahiyyət etibarı ilə dini simvollar bütövlükdə istisnanın məntiqi mexanizmini nəzərdə tutur. Belə ki, hər bir dini inamın başlanğıc nöqtəsi məhz ali varlığa olan inamdır. Ali varlığın tərəfdarları, dindarlar özlərini təyinatları və əqidələrinə görə həqiqətin bir hissəsi hesab edirlər. Nəticədə və zəruridir ki, ali varlığa qarşı çıxan kimi qəbul edilən qeyri-dindarların münasibətləri ilə dindarların münasibətlərinin toqquşması istisna münasibətidir...

13.3. Hətta maraqlı şəxs bunu dərk etməsə də, qeyri-dindarın məntiqi istisna mexanizmi hər bir dini inama xasdır. Əlbəttə, həmişə olmadığı kimi xristianlıq lazımı tərzdə dərk olunduqda yeganə istisnanı təşkil edir. Xristianlıqda hətta hər şeyi idarə edən Allaha inam digər insan varlığına hörməti bildiren mərhəmətə münasibətdə ikincilik təşkil edir. Buradan belə nəticə çıxır ki, xristian tərəfindən qeyri-xristianın rədd olunması xristianlığın özünün radikal inkarını, faktiki əl çəkməni nəzərdə tutur; Lakin bu başqa dini inamlara münasibətdə belə deyildir, hansılarda ki, bu cür münasibət mühüm əhkamın pozulmasını təşkil edir.

13.4. Beləliklə, çarmıx xristianlığın simvolu kimi özünü istisna etmədən heç kəsi istisna edə bilməz: o hətta müəyyən dərəcədə şəxsin dini və ya başqa inamından asılı olmayaraq insan varlığının qəbulu və ona hörmətin universal nişanı hesab olunur...

14.1. Bəlkə də, əlavə etməyə zərurət yoxdur ki, əgər bu düzgün dərk edilərsə, sinifdə çarmıx heç kəsin etiqad azadlığına toxunmur, heç kəsi istisna etmir və nəyəsə məcbur etmir. Yalnız mahiyyət etibarı ilə ictimai məktəblərdə təhsil və tədris üçün müəyyən edilmiş məqsədləri - dövlətin dünyavi xarakterinin də aralarında yer aldığı, konstitusiyada hüquqi cəhətdən əks olunmuş İtaliya tarixi və bizim cəmiyyətin ümumi dəyərlərini əks etdirir..."

16. Birinci ərizəçi Dövlət Şurasına (Ali İnzibati Məhkəmə) müraciət etdi. Şura təsdiq etdi ki, dövlət məktəblərinin siniflərində çarmıxın asılmasının hüquqi əsasları vardır və bu əsaslar 30 aprel 1924-cü il tarixli kral dekretinin 118-ci; 26 aprel 1928-ci il tarixli Kral dekretinin 119-cu maddələrində ifadəsini tapmışdır. Həmin maddələrdə ifadə olunmuş məna nəzərə alınaraq dövlət məktəbinin siniflərində çarmıxın asılması sekulyarizm prinsipi ilə bir araya sığmır. Həmin məsələ ilə bağlı Şura həmçinin qeyd etdi ki, çarmıx İtaliyada sivilizasiyanı xarakterizə edən dini dəyərlərin (düzümlülük, qarşılıqlı hörmət, şəxsə dəyər vermək, hüquqların tanınması, azadlığa hörmət, hakimiyyətə münasibətdə mənəvi şüurun müstəqilliyi, insan həmrəyliyi, ayrışeçkiliyin hər hansı formasından imtina) mənşəyini simvolizə edir. Bu mənada siniflərdə çarmıxın nümayiş etdirilməsi şagirdlərin etiqad etdiyi dindən asılı olmayaraq, - konkret olaraq istinad olunan dini nöqtəyi-nəzərdən fərqli olaraq, hətta dünyavi nöqtəyi-nəzərdən də - yüksək təhsilin simvolik funksiyasını yerinə yetirə bilər. Dövlət Şurası qərara aldı ki, çarmıx yuxarıda sadalanan ali dəyərlərin, - o dəyərlərin ki, sekulyarizmi dövlətin müasir hüququ qaydasında müəyyən edir, - ən yaxşı mənbələrini əks etdirməyə qadir olan simvol kimi dəyərləndirmək lazımdır.

Dövlət Şurası 13 aprel 2006-cı il tarixli qərarında (556 sayılı) aşağıdakılara əsaslanırdı: "...Konstitusiyaya Məhkəməsi dəfələrlə qeyd etmişdir ki, sekulyarizm bizim konstitusiyaya qaydasının konstitusion legitimliyinin müəyyən məsələsini həll etməyə qadir olan ali prinsipdir. Konstitusiyamızda birbaşa ifadə olunmamış, ideoloji rezonanslarla bol, tamamilə ziddiyyətli tarixə malik, bununla belə hüquqi əhəmiyyəti olan bu prinsip, bizim sistemin fundamental normalarından irəli gəlir. Həqiqətən də, məhkəmə bu prinsipi konkret olaraq Konstitusiyanın 2, 3, 7, 8, 19 və 20-ci maddələri əsasında üzə çıxarmışdır... Həmin məhkəmənin və onun qarşısında qoyulmuş problemin, konkret olaraq sinifdə çarmıxın nümayiş etdirilməsinin qanuniliyi kontekstində qaydalara müvafiq olaraq fəaliyyət göstərən səlahiyyətli orqanlar təcrübədə daha sadə vəzifəni həll etməlidirlər. Bu vəzifə Konstitusiyaya Məhkəməsinin dəfələrlə istinad etdiyi İtaliya dövlətini səciyyələndirən "sekulyarizm" prinsipinə forma və məzmun verən, bizim konstitusiyaya quruluşunun fundamental normaları kontekstində çarmıxın siniflərdə nümayiş etdirilməsinin fundamental normaların tələbini pozub-pozmamasına əmin olmaqdan ibarətdir.

Tamamilə aydındır ki, çarmıx özü-özlüyündə, hər şeydən əvvəl, nümayiş olunduğu yer üçün çoxtərəfli əhəmiyyət kəsb edən və müxtəlif məqsədlərə xidmət edən simvolu təmsil edir.

İbadət yerində çarmıx nə qədər ki, o, xristian dininin əsasını qoyana sadıqlıq məqsədini daşıyır, qəti olaraq “dini simvol”dur. Gənclərin təhsili üçün istifadə olunan məktəb kimi yerlərdə qeyri-dini kontekstdə çarmıx etiqaad edənlər üçün yuxarıda qeyd olunan dəyərlərin daşıyıcısı kimi çıxış edə bilər. Lakin onlar və qeyri-dindarlar üçün onun nümayişi bəraətqazandırıcıdır və dini nöqtəyi nəzərdən ayrışdırmağa mənasına malik deyildir. Çünki vətəndaş cəmiyyəti üçün vacib olan sintetik və birbaşa qəbul edilən dəyərləri, o cümlədən bizim konstitusiyaya qaydası və vətəndaş cəmiyyətinin əsaslarını ilhamlandıran dəyərləri - təqdim etməyə və canlandırmağa qadirdir. Bu mənada çarmıx onun üçün səciyyəvi olan dini funksiyadan fərqli olaraq, dünyəvi nöqtəyi-nəzərdən şagirdlərin etiqaad etdiyi dindən asılı olmayaraq yüksək tədris simvolu funksiyasını yerinə yetirə bilər.

Hal-hazırda aydındır ki, İtaliyada çarmıx İtaliya sivilizasiyası üçün xarakterik olan dözümlülük, qarşılıqlı hörmət, şəxsə dəyər vermək, hüquqların tanınması, azadlığa hörmət, hakimiyyətə münasibətdə mənəvi şüurun müstəqilliyi, insan həmrəyliyi, ayrışdırılığın hər hansı formasından imtina kimi dəyərlərin dini mənşəyini, əlbəttə ki, simvolik, lakin məqsədyönlü ifadə etməyə qadirdir.

İtaliya xalqının ənənəsi, həyat tərzi, mədəniyyətinə siyarət etmiş, bu dəyərlər bizim əsas nizamnamənin əsasını təşkil edir və fundamental normalardan irəli gəlir, süzülür. Xüsusən o normalardan ki, Konstitusiyaya Məhkəməsi onlara istinad edir və İtaliya dövlətinə xas olan sekulyarizmin formasını müəyyən edir...

Hər hansı simvola olduğu kimi çarmıxa da hər cür əks mənalar vermək və ya yazmaq olar; hətta onun simvolik əhəmiyyətini inkar edib ona mənasız, bədii əhəmiyyətdən başqa bir şeyi olmayan bir əşya kimi baxmaq olar. Lakin sinifdə nümayiş etdirilən çarmıx əhəmiyyətsiz bir şey, dekorativ detal, həmçinin qarşısında baş əyilən predmet hesab oluna bilməz. Ona yuxarıda xatırlanan vətəndaş dəyərlərinin, o dəyərin ki, sekulyarizmi dövlətin müasir hüquq qaydasında müəyyən edir, mühüm mənbələrini əks etdirməyə qadir olan simvol kimi” baxılmalıdır.

II Tətbiq edilən milli qanunvericilik və təcrübənin inkişafı

17. İbtidai məktəbin siniflərində çarmıxın asılması öhdəliyi Pyemont-Sardiniyanın krallığı dövründə” hər bir məktəb hökmən ... çarmıx ilə təmin olunmalıdır” kimi müddəni nəzərdə tutan 13 noyabr 1859-cu il tarixli 3725 sayılı qanuna müvafiq olaraq verilmiş 15 sentyabr 1860-cı il tarixli 4336 sayılı kral dekretinin 140-cı maddəsinə əsasən müəyyən edilmişdi. İtaliya dövlətinin yaranmasının qeyd olunduğu 1861-ci ildə Pyemont-Sardinia krallığının 1848-ci il statutu İtaliya krallığının konstitusiyası elan edildi; O, həmçinin nəzərdə tuturdu ki, “Roma katolik apostol dini yeganə dövlət dinidir, (və) digər mövcud inanclara qanuna müvafiq qaydada yol verilir.”

18. 20 sentyabr 1870-ci ildə İtaliya ordusunun Romanı işğalı, sonradan şəhərin ilhaq edilərək yeni İtaliya Krallığının paytaxtı elan edilməsi, dövlətlə katolik kilsəsi arasındakı münasibətlərdə böhran yaratdı. 13 may 1871-ci il tarixli 214 sayılı qanun ilə İtaliya dövləti birtərəfli qaydada kilsə ilə münasibətləri nizama salaraq sülh yolu ilə dini fəaliyyəti həyata keçirmək üçün papaya bəzi imtiyazlar verdi. Ərizəçilərin iddia etdiyi kimi məktəblərdə çarmıxın nümayiş etdirilməsi tədricən aradan qaldı.

19. Façizm dövründə dövlət məktəbinin siniflərində çarmıxın nümayiş etdirilməsi öhdəliyinə riayət edilməsinə yönəlmiş bəzi tədbirlər görüldü. Məsələn, 22 noyabr 1922-ci ildə Təhsil Nazirliyi aşağıdakıları nəzərdə tutan icmal (68 sayılı) qəbul etdi: “...axırıncı bir neçə ildə krallığın bir çox ibtidai məktəblərində çarmıxın təsviri və kralın portreti götürülmüşdür. Bu qaydaların açıqcasına və dözülməz pozuntusu və xüsusən dövlətin hökmran dininə və millətin vahidliyinə sui-qəsdidir. Ona görə də biz, krallığın bütün bələdiyyə inzibati orqanlarına əmr edirik ki, etiqaad və dövlətçiliyin dərkinin iki müstəqil simvolu olmayan məktəblərdə onları bərpa etsinlər.”

30 aprel 1924-cü ildə 965 sayılı kral dekreti qəbul olundu. Bu dekret orta məktəb haqqında daxili qaydaları təsdiq etdi. Dekretin 118-ci maddəsi nəzərdə tuturdu ki, “Hər bir məktəbdə milli bayraq, hər sinifdə çarmıx və kralın portreti olmalıdır.” İbtidai təhsilin təşkilinin nizama salınmasının ümumi qaydalarını təsdiq edən 26 aprel 1928-ci il tarixli kral dekretinin 119-cu

maddəsi nəzərdə tuturdu ki, çarmıx “məktəb sinifinin zəruri avadanlıq və predmetinin” bir hissəsini təşkil edir.

20. 11 fevral 1929-cu il Lateran müqaviləsi İtaliya dövləti ilə katolik kilsəsinin “barışığını” elan etdi. Onlar təsdiq etdilər ki, katolik dini İtaliyanın rəsmi dinidir. Barışiq müqaviləsinin 1-ci maddəsi aşağıdakı kimi ifadəsini tapmışdı: “İtaliya 4 mart 1948-ci ildə təsdiq olunmuş İtaliya Konstitusiyasının birinci maddəsində müəyyən edilmiş prinsipləri etiraf edir və təsdiqləyir, hansı ki, müvafiq olaraq Roma katolik apostol dini dövlətin rəsmi dinidir.”

21. 1948-ci ildə İtaliya özünün Pespública Konstitusiyasını qəbul etdi. Onun 1-ci maddəsi nəzərdə tuturdu ki, “Dövlət və katolik kilsə müstəqil və suverendir...Onların münasibətləri Lateran müqaviləsi ilə nizama salınır. Həmin sazişin hər iki tərəfinin qəbul etdiyi dəyişikliyin Konstitusiyanın nəzərdən keçirilməsi üçün hər hansı proseduru tələb etmir.”8-ci maddə nəzərdə tuturdu: “Bütün dini etiqadlar qanun qarşısında eyni qaydada azaddır...Qeyri-katolik etiqadı İtaliya hüquq qaydasına zidd olmayan dərəcədə öz nizamnamələrinə müvafiq olaraq özlərinin təşkilatını yaratmaq hüququna malikdir və onların dövlətlə münasibəti həmin etiqadları təmsil edən orqanlarla saziş əsasında qanunla müəyyən edilir.”

22. 25 mart 1985-ci il tarixli 121 sayılı qanunla ratifikasiya edilmiş 18 fevral 1984-cü il tarixli yeni konkordat⁸ protokolu nəzərdə tuturdu ki, Lateran müqaviləsi ilə müəyyən edilmiş katolik dini vahid dövlət dinidir prinsipi daha fəaliyyət göstərmir.

23. Dövlət məktəblərində katolik dininin tədrisinin məcburi xarakter daşımaması barədə məsələyə toxunan iş üzrə çıxardığı 12 aprel 1989-cu il tarixli (203 sayılı) qərarında Konstitusiya Məhkəməsi qərara aldı ki, sekulyarizm prinsipi Konstitusiyadan irəli gəlir, bu isə onu nəzərdə tutur ki, dövlət dinlərə biganə olmalıdır, əksinə konfessional və mədəni plüralizm kontekstində din azadlığını təmin etməlidir. Həmin iş üzrə sekulyarizm prinsipinin dövlət məktəblərində çarmıxın nümayiş etdirilməsinin qanunauyğunluğu məsələsinə baxaraq Konstitusiya Məhkəməsi qərara aldı ki, çarmıxın məktəbdə nümayiş etdirilməsini tələb edən mətnlər özündə ancaq qaydaları (15 dekabr 2004-cü il tarixli 389 sayılı qərar, bax həmin qərarın 14-cü paragrafi) əks etdirdiyinə görə yurisdiksiyaya malik deyildir. Həmin məsələyə baxaraq Dövlət Şurası qərara aldı ki, ona verilməli olan əhəmiyyət baxımından dövlət məktəbi siniflərində çarmıxın nümayiş etdirilməsi sekulyarizm prinsipi ilə bir araya sığır (13 fevral 2006-cı il tarixli 556 sayılı qərarı, bax həmin qərarın 16-cı paragrafi). Başqa iş üzrə seçki məntəqəsində çarmıxın nümayiş etdirilməsi ilə əlaqədar müşahidəçi vəzifəsinin yerinə yetirilməsindən imtina edilməsi ilə bağlı təqib kontekstində Konstitusiya Məhkəməsi Dövlət Şurasının mövqeyinə münasibətdə zidd mövqe nümayiş etdirdi.

1 mart 2000-ci il tarixli (439 sayılı) qərarında Konstitusiya Məhkəməsi qeyd etdi ki, çarmıxın nümayiş etdirilməsi sekulyarizm və dövlətin qərəzsizliyi prinsipini və həmin simvola sadıqlığını inkar edən şəxslərin vicdan azalığı prinsipini pozur. O belə bir dəlili birbaşa rədd etdi ki, çarmıxın nümayiş etdirilməsinə “bütün sivilizasiyaların və ya kollektiv etik şüurun” simvolu kimi bəraət qazandırmaq olar və kassasiya məhkəməsi Dövlət Şurasının 27 aprel 1988-ci il tarixli (63 sayılı) rəyində istinad etdiyi konkret dini etiqaddan asılı olmayaraq universal dəyəri simvolizə edir.

24. 3 oktyabr 2002-ci ildə Universitetlər və Tədqiqatlar üzrə təhsil naziri aşağıdakı təlimatı (2666 sayılı) qəbul etdi:

“... Nazir:

“hesab edərək ki, siniflərdə çarmıxın mövcudluğu qüvvədə olan müddəalara əsaslanır və dini plüralizmə, İtaliya məktəblərində çoxmədəniyyətli təhsilin məqsədlərinə zərər yetirmir, konkret etiqada aid olmadığına və yalnız xristian sivilizasiyası və mədəniyyətinin ifadəsi olduğuna və beləliklə, bəşəriyyətin ümumi irsini təmsil etdiyinə görə Konstitusiyanın təminat verdiyi vicdan azadlığını məhdudlaşdıran kimi qiymətləndirilə bilməz;

⁸ Hər hansı dövlətin hökuməti ilə Vatikan arasında bağlanmış, həmin ölkədə dövlət və kilsənin münasibətlərini müəyyən edən müqavilə

digər din və etiqadlara hörmət əlaməti kimi məktəblərdə bunu arzulayanlar üçün müvafiq xəyal və düşüncə yerlərinin ayrılmasının məktəblərin səlahiyyətli kollegial orqanlarının müzakərəsinə verilməsi arzusunu nəzərə alaraq aşağıdakı təlimatı qəbul edir:

Nazirliyin səlahiyyətli xidməti aşağıdakılar üçün bütün zəruri tədbirləri görməlidirlər:

- 1) məktəb müdiriyyəti siniflərdə çarmixin mövcudluğunu təmin etməlidir;
- 2) bütün məktəblər özlərinin səlahiyyətləri hüddurlarında və onların kollektiv orqanlarının qərarlarına əsasən məktəbin müəyyən hissəsini məcburiyyət olmadan və müəyyən vaxt ərzində bunu arzulayan məktəb birliyinin üzvlərinə xəyal və düşüncə üçün yer ayırır...”

25. Konstitusiyanın 19, 33 və 34-cü maddələri aşağıdakıları ifadə edir:

Maddə 19

“Hər kəs özünün dini inamına hər hansı formada fərdi və ya kollektiv surətdə etiqad etmək, fərdi və ya ictimai qaydada xalqa zidd olan mərasimlər istisna olmaqla, müvafiq ayinləri həyata keçirmək və ya təbliğ etmək hüququna malikdir.

Maddə 33

“İncəsənət və elm, onların tədrisi azaddır.

Respublika təhsilə aid ümumi qaydaları müəyyən edir və bütün növ və səviyyəli dövlət məktəblərini təsis edir.”

Maddə 34

“Təhsil hamı üçün açıqdır.

İbtidai təhsil ən azından 8 il müddətində məcburi və ödənişsizdir...”

III Dövlət məktəblərində dini simvolların mövcudluğuna manasibətdə Avropa Şurası iştirakçı dövlətlərinin qanunvericiliyi və təcrübəsinin icmalı

26. Avropa Şurası iştirakçı dövlətlərinin böyük əksəriyyətində dövlət məktəblərində dini simvolların mövcudluğu məsələsi konkret qaydalarla tənzimlənmişdir.

27. Dövlət məktəblərində dini simvolların mövcudluğu ancaq az sayda iştirakçı dövlətdə birbaşa qadağan olunmuşdur: Keçmiş Yuqoslaviya Respublikası Makedoniya, Fransa (Elzas və Morel departamenti istisna olmaqla) və Gürcüstanda.

Onların mövcudluğu İtaliyadan başqa bir neçə iştirakçı dövlətdə birbaşa nəzərdə tutulub: Avstriya, Almaniyanın bir neçə inzibati regionu (torpaqlar) və İsveçrənin bir neçə regionu (komuna) və Polşada. Bununla belə bəzi iştirakçı dövlətlərdə – İspaniya, Yunanıstan, İrlandiya Malta, San-Marino və Rumuniyada həmin məsələ xüsusi olaraq nizamlanmasa da dövlət məktəblərində bu cür simvollara rast gəlinir.

28. Müvafiq məsələ bəzi iştirakçı dövlətlərin ali məhkəmələri qarşısına çıxarılmışdır.

İsveçrədə Federal Məhkəmə qərara almışdır ki, federal konstitusiyada ifadəsini tapmış konfessional neytrallıq tələbləri ilə ibtidai məktəb siniflərində çarmixin məzmununu nəzərdə tutan komunal ordanansın mövcudluğu bir araya sığmır. Lakin məhkəmə məktəbin digər hissələrində onların mövcudluğunu tənqid etməkdən çəkindi (26 sentyabr 1990-cı il).

Almaniya Federal Konstitusiyası Məhkəməsi müəyyən etdi ki, anoloji Bavariya ordanansı dövlətin neytrallıq prinsipinə ziddir və katolik olmayan uşaqların dini azadlığına tam uyğun gəlmir (16 may 1995-ci il). Bavariya parlamenti bundan sonra yeni ordanans qəbul etdi. Həmin ordanans əvvəlki tədbirləri özündə saxlayırdı, lakin valideynlərə dini və ya dünyəvi inamlarına istinad edərək onların uşaqlarının təhsil aldığı məktəbin siniflərində çarmixin mövcudluğunu mübahisələndirməyə və zəruri hallarda məsələnin kompromis və ya fərdi həllinə yol verən mexanizm nəzərdə tuturdu. Polşada ombudsmanın, o cümlədən dövlət məktəblərində çarmixin nümayiş etdirilməsi imkanını da nəzərdə tutan təhsil nazirinin 14 aprel 1992-ci il tarixli qərarından Konstitusiyaya Məhkəməsinə şikayət verdi. Konstitusiyaya Məhkəməsi qərara aldı ki, bu tədbir həmin nümayişin məcburiliyini

nəzərdə tutmadığına görə Konstitusiyanın 82-ci maddəsində təminat verilən vicdan azadlığı və kilsənin dövlətdən ayrılması prinsipinə uyğundur(20 aprel 1993).

Rumuniyada Ali Məhkəmə Ayrışdırılmanın qarşısının alınması üzrə Milli Şuranın ictimai ümumtəhsil müəssisələrində dini simvolların mövcudluğu haqqında məsələni tənzimləyən, o cümlədən bu cür simvolların dini dərslər zamanı və ya dini təlim üçün ayrılmış yerlərdə nümayiş etdirilməsinə icazə verilməsini tövsiyə edən 21 noyabr 2006-cı il tarixli qərarını ləğv etdi. Ali Məhkəmə həmçinin müəyyən etdi ki, bir çox simvolların ümumtəhsil müəssisələrində nümayiş haqqında qərar müəllimlər, şagirdlər və şagirdlərin valideynlərinin birgə iştirakı ilə qəbul olunmalıdır (11 iyun 2008-ci il).

İspaniyada Kastiliya və Leonun Yüksək Ədalət Məhkəməsi məktəbdən dini simvolları kənarlaşdırmağı müvəffəqiyyətsiz olaraq tələb edən dünyavi təhsil uğrunda mübarizə aparan assosiasiyaların qaldırdığı işə baxaraq qərara aldı ki, şagirdlərin valideynlərinin birbaşa tələbi olduqda məktəblər onları kənarlaşdırmalıdır (14 dekabr 2003-cü il).

Hüquq

I. Konvensiyanın 1 sayılı Protokolunun 2-ci maddəsi və Konvensiyanın 9-cu maddəsinin güman edilən pozuntusu

29. Ərizəçilər belə bir faktdan şikayətlənirdilər ki, çarmıx ikinci və üçüncü ərizəçilərin təhsil aldığı dövlət məktəbinin siniflərinin divarlarına yerləşdirilmişdir. Onlar iddia edirdilər ki, bu Konvensiyanın 1 sayılı Protokolunun 2-ci maddəsində aşağıdakı kimi ifadə olunan təhsil hüququnu pozurdu:

“heç bir şəxsin təhsil hüququndan imtina edilə bilməz. Dövlət təhsil və tədris sahəsində öz üzərinə götürdüyü funksiyaları yerinə yetirərkən, valideynlərin öz dini və fəlsəfi baxışlarına müvafiq olan təhsil və tədrisi təmin etmək hüququna hörmət edir”.

Onlar həmçinin iddia edirdilər ki, həmin faktlar həmçinin Konvensiyanın 9-cu maddəsində ifadəsini tapan və aşağıdakıları nəzərdə tutan fikir, vicdan və din azadlığı hüququnu pozurdu:

“hər kəsin fikir, vicdan və din azadlığı hüququ vardır; bu hüquqa öz dinini və ya əqidəsini dəyişmək azadlığı, öz dininə və ya əqidəsinə həm təkbaşına, həm də başqaları ilə birlikdə etiqad etmək və açıq, yaxud şəxsi qaydada ibadəti, təlimləri, dini və mərasim ayinlərinin yerinə yetirmək azadlığı daxildir. Öz dininə və baxışlarına etiqad etmək azadlığı yalnız ictimai asayiş maraqları naminə, ictimai qaydanı, sağlamlığı, yaxud mənəviyyəti qorumaq üçün və ya digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarını müdafiə etmək üçün qanunla nəzərdə tutulmuş və demokratik cəmiyyətdə zəruri olan məhdudiyətlərə məruz qala bilər”.

A. Palatanın qərarı

30. 3 noyabr 2003-cü il tarixli qərarında Palata müəyyən etdi ki, Konvensiyanın 9-cu maddəsi ilə qarşılıqlı əlaqədə Konvensiyanın 1 sayılı Protokolunun 2-ci maddəsi pozulmuşdur.

31. Palata hər şeydən əvvəl Avropa Məhkəməsinin təcrübəsində Konvensiyanın 1 sayılı Protokolunun 2-ci maddəsinin təfsirinə münasibətdə müəyyən olmuş prinsiplərdən çıxış etdi. Həmin prinsiplərə müvafiq olaraq dövlət ondan asılı olan şəxslərin olduğu yerlərdə və ya həmin şəxslərin xüsusilə asılı olduğu yerlərdə yanakı surətdə inamın təqvin edilməsindən çəkinmək öhdəliyini daşıyır və uşaqların təhsil sahəsi bu mənada daha çox həssasdır.

Avropa Məhkəməsi daha sonra qeyd etdi ki, çarmıxın bir çox mənalari arasında dini mənası daha güclüdür. Müvafiq olaraq o qeyd etdi ki, siniflərdə çarmıxın məcburi və nümayişkarənə surətdə mövcudluğu təkcə birinci ərizəçinin dünyəvi baxışlarına zidd olmaqla qalmır, həm də qeyri-xristian dininə mənsub və ya heç bir dinə etiqad etməyən şagirdlər üçün emosional qıcıqlandırıcı kimi xidmət edir. Sonuncu bənddə Palata qeyd etmişdir ki, “neqativ” azadlıq dini ibadət və dini təhsilin olmaması ilə məhdudlaşdırılmamışdır: o, həmçinin qismən və ya bütövlükdə din və ya ateizmi ifadə edən dini ayinlərə şamil edilir. O, əlavə etdi ki, əgər inamı dövlət ifadə edirsə və şəxs qaçılmaz və ya qeyri-proporsional zəhmət və qurbanlar hesabına yaxa qurtara biləcək vəziyyətdə qoyularsa “neqativ” azadlıq xüsusi müdafiə tələb edir.

Palata qeyd etdiyi kimi əgər dindən asılı olmayaraq və şagirdlərdə tənqidi təfəkkürün inkişafına yardım məqsədilə siniflərə daxil olmaq məcburidirsə, dövlət ictimai təhsil kontekstində konfessial neytrallığa riayət etməyə borclu olmuşdur. O, əlavə etdi ki, başa düşmək iqtidarında deyildir ki, ağılabatan surətdə katolikliyə işarə edən simvolun dövlət məktəbi siniflərində nümayiş etdirilməsi hansı tərzdə Konvensiya anlamında “demokratik cəmiyyət”in qorunması üçün mühüm əhəmiyyəti olan təhsil pluralizminə xidmət edə bilər.

32. Palata nəticəyə gəldi ki, “dövlət nəzarəti altında olan konkret situasiyalarda konkret ictimai vəzifələrin həyata keçirilməsi zamanı, xüsusən siniflərdə konkret konfessiyaya məxsus simvolun məcburi nümayişi valideynlərin uşaqlarını öz etiqadlarına uyğun surətdə tərbiyə etmək və uşaqların etiqad etmək və ya etməmək hüququnu məhdudlaşdırır”. “Məhdudiyət dövlətin ictimai funksiyaları yerinə yetirərkən, xüsusən təhsil sahəsində, neytrallığa riayət etmək öhdəliyi” ilə bir araya sığmadığına görə təcrübə bu hüququ pozmuşdur (Qərarın 57-ci paragrafi).

B. Tərəflərin dəlilləri

1. İtaliya hökuməti

33. İtaliya hökuməti qəbul edilənliklə bağlı etirazını bildirməmişdir.

34. Onlar təəssüflərini bildirdilər ki, Palata dövlət məktəblərində dini simvolların nümayişi və dövlət və dinə münasibət məsələləri üzrə müqayisəli hüquqi tədqiqatın nəticələrindən istifadə etməmişdir. Onlar iddia etdilər ki, Palata özünü mühüm elementlərdən məhrum etmişdir. Belə ki, bu cür tədqiqat göstərəcəkdə ki, həmin sahələrdə ümumi Avropa yanaşması mövcud deyil və müvafiq olaraq belə bir nəticəyə istiqamətləndirəcəkdə ki, iştirakçı dövlətlər geniş mülahizə sərbəstliyinə malikdirlər; nəticədə Palata öz qərarında bu mülahizə sərbəstliyinin hüdudlarını nəzərə almamış, beləliklə, problemin fundamental aspektlərindən birinə biganəlik göstərmişdir.

35. İtaliya hökuməti Palatanın qərarını həm də ona görə tənqid etdi ki, Palata konfessional neytrallıq konsepsiyasından dövlətlə konkret din arasında hər hansı münasibəti istisna edən prinsipi kənarlaşdırmışdır, halbuki, neytrallıq ictimai inzibati orqanlardan bütün dinləri nəzərə almağı tələb edir. Müvafiq olaraq qərar “neytrallıq” (daxiledici anlayış) və “sekulyarizmin” (istisna edənə anlayış) qarışdırılmasına əsaslanmışdır. Bundan başqa, İtaliya hökumətinin mövqeyinə görə, neytrallıq o deməkdir ki, dövlət nəinki konkret dinin, həmçinin ateizmin kök salmasına bitərəf qalmalı “sekulyarizm” isə onun tərəfindən prozelitizmdən⁹ az problem deyildir. Beləliklə, Palatanın qərarı tam başa düşülməməyə əsaslanmış və özündə ərizəçinin mübariz tərəfdaşı olduğu ateist ittifaqının üzvü kimi qeyri dini və ya dinə qarşı yanaşmasının dəstəkləməsinə xidmət etmişdir.

36. İtaliya hökuməti daha sonra iddia etmişdir ki, belə bir faktı nəzərə almaq lazımdır ki, müxtəlif şəxslər tərəfindən ayrı-ayrı simvollar müxtəlif cür şərh edilə bilər. Bu həmçinin çarmıxa da aiddir. Çarmıx nəinki təkcə dini simvol kimi, həm də mədəni və demokratiyanın əsasları və qərb sivilizasiyasını yaradan özünəməxsusluq simvolu kimi qəbul edilə bilər; o, məsələn bir sıra Avropa dövlətlərinin bayrağında öz əksini tapmışdır. Bu obrazın hansı assosiativ¹⁰ qüvvəyə malik

⁹ Başqalarını öz inamına gətirmə cəhdi

¹⁰ Birləşdirici

olmasından asılı olmayaraq, İtaliya hökumətinin mövqeyinə görə bu “passiv simvol”dur və şəxslərə təsiri “aktiv davranış”la müqayisə edilməzdir və həmin işdə heç kəs iddia etməmişdir ki, İtaliyada təhsilin məzmununa siniflərdə çarmıxın olması öz təsirini göstərmişdir.

Bu mövcudluq İtaliyanın tarixi, mədəni, ərəzi inkişafı, dərin kök salmış və katolikliyin dəyərlərinə uzunmüddətli sadiqlik ilə izah edilən dövlət, xalq və katoliklik arasında xüsusi sıx münasibətlə xarakterizə olunan “milli xüsusiyyətin” ifadəsidir.

Beləliklə, məktəblərdə çarmıxın saxlanması əsrlik ənənənin qorunması məsələsidir. İtaliya hökuməti iddia edirdi ki, valideynlərin onların “ailə mənsubiyyətinə” hörmət hüququ icmanın öz mədəniyyətini ötürmək hüququnu və ya uşaqların onu mənimsəmək hüququnu pozmamalıdır. Bundan əlavə təhsil hüququ və fikir, vicdan, din azadlığı hüququnun pozulmasını müəyyən edərəkən emosional oyanmanın “potensial risk”indən qane olan Palata, həmin müddələrin həcmi əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirmişdir.

Avropa Məhkəməsinin “Otto Preminger” İnstitutu Avstriyaya qarşı” iş üzrə 20 sentyabr 1994-cü il tarixli qərarına istinad edərək İtaliya hökuməti iddia edirdi ki, italyanların böyük əksəriyyətinin katolik dininə etiqad etməsinin nəzərə alınmalı olması əsas vermir ki, bu fakt Palatanın etdiyi kimi ağırlaşdırıcı hal kimi qiymətləndirilsin. Əksinə, Avropa Məhkəməsi milli ənənəni və üstünlük təşkil edən xalq hissiyatını tanıyıb müdafiə etməli, həmçinin biri-birinə zidd olan maraqlar arasında tarazlığı müəyyən etməyi hər bir dövlətin öhdəsinə buraxmalıdır. Bunda əlavə, Avropa Məhkəməsinin presedent hüququ nəzərdə tutur ki, əksəriyyətin dininin üstünlüyü müəyyən edən məktəb proqramı və əsasnamələri özü-özlüyündə dövlət tərəfindən lazımsız təsirin olmasına və ya doktrinaya qəsdə dəlalət etmir və Avropa Məhkəməsi dövlət və din arasında münasibətlərlə əlaqədar, həmin işdə İtaliyada üstünlük təşkil edən sekulyarizmə xüsusi yanaşmada daxil olmaqla, konstitusion prinsip və ənənələrə hörmət etməli və hər bir dövlətin kontekstini nəzərə almalıdır.

38. Əlavə olaraq nəzərə alaraq ki, Konvensiyanın 1 sayılı Protokolunun 2-ci maddəsinin ikinci cümləsi yalnız məktəb proqramlarına şamil olduğuna görə İtaliya hökuməti Palatanın heç nəyə istinad etmədən yeganə motiv kimi şagirdlərin konkret din ilə bağlılığı elan edilən məktəb mühitində təhsil almasını göstərilməklə qərarında birinci ərəzənin uşaqlarının təhsil aldığı sınıfdə çarmıxın sadəcə yerləşdirilməsinin onun öz etiqadına müvafiq olaraq uşaqlarını tərbiyə etmək imkanını xeyli dərəcədə azaltması ilə bağlı pozuntu müəyyən etməsinə görə tənqid etdi. Bu motiv Avropa Məhkəməsinin presedent təcrübəsi meyarı nöqtəyi nəzərindən qiymətləndirildikdə səhv idi. Belə ki, birincisi, Avropa Məhkəməsinin presedent təcrübəsindən görmək olur ki, Konvensiya iştirakçı dövlətlərə dövlət dininə malik olmanı və ya hər hansı bir dinə üstünlük verməni, və ya daha çox yayılmış dinə münasibətdə şagirdlərə geniş dini tədrisin təmin olunmasına mane olmur; və ikincisi, nəzərə almaq lazımdır ki, təhsillə bağlı valideynlərin təsiri, məktəbin təsirindən daha çoxdur.

39. İtaliya hökumətinin mövqeyinə görə siniflərdə çarmıxın olması uşaqların inteqrasiya etmələri nəzərdə tutulan milli birliyi başa düşmələrinin təmin olunmasında qanuni töhfəsini vermişdir.

İtaliyada uşaqlar onların dini məsələlərə tənqidi baxışlarının inkişafına kömək edən, prozelitizmin hər hansı formasını istisna edən qərəzsiz atmosferdə təhsil aldıklarına görə “ətraf təsir” qeyri-mümkün idi. Bundan əlavə İtaliya məktəb mühitində dini azlıqlara xeyirxah yanaşmanı hazırlamışdır: İtaliya qanunvericiliyi hazırkı vaxtda islam baş örtüklərinin və dinə istiqamətli digər növ paltar və simvolların gəzdirilməsi hüququnu nəzərdə tutur; ramazanın başlanması və qurtarması məktəblərdə tez-tez qeyd olunur; bütün tanınmış dinlərin tədrisinə icazə verilir; dini azlıqlara mənsub şagirdlərin tələbatı nəzərə alınır, məsələn yəhudi şagirdlər şənbə günləri imtahan verməmək hüququna malikdirlər.

40. Nəhayət, İtaliya hökuməti siniflərdə çarmıxın olmasını arzu edən valideynlərin hüquqlarının nəzərə alınması zərurliyini qeyd etdi. Bu İtaliyanın əksəriyyətinin arzusudur və demək olar ki, məktəb idarə orqanları üzvlərinin hamısı demokratik yol ilə bu arzuda olmalarını bildirmişlər. Belə bir vəziyyətdə çarmıxın siniflərdən kənarlaşdırılması “azlığın vəziyyətdən sui-

istifadəsi” və dövlətin insanlara öz dini tələblərini ödəməkdə yardımçı olmaq öhdəliyinə zidd olardı.

2. Ərizəçilər

41. Ərizəçilər iddia edirdilər ki, ikinci və üçüncü ərizəçinin təhsil aldığı dövlət məktəblərində çarmıxın nümayiş etdirilməsi, onların fikir və vicdan azadlığı hüququna qanunsuz müdaxiləni təşkil edir və şüurun formalaşdığı, təşəkkül etdiyi yerdə konkret dinə münasibətdə dövlətin üstünlüyünü ifadə etdiyinə görə təhsil plüralizmi prinsipini pozmuşdur. Bu üstünlüyü ifadə edərək dövlət həmçinin yetkinlik yaşına çatmayanların hər hansı formada təbliğat və ya indoktrinasiyadan¹¹ xüsusi müdafiə etməklə əlaqədar öhdəliyinə biganəlik göstərmişdir. Bundan başqa, ərizəçilərin qeyd etdiyi kimi nə qədər ki, təhsil mühiti, bu cür vasitə ilə üstünlük təşkil edən dinin simvolu ilə ifadə olunurdu, çarmıxın şikayət edilən nümayişi, ikinci və üçüncü ərizəçinin tənqidi mühakimə qabiliyyətinin inkişafına istiqamətlənmiş açıq və plüralistik təhsil almaq hüququnu pozmuşdur. Nəhayət, birinci ərizəçi sekulyarizmin tərəfdarı olduğuna görə bu onun uşaqlarına fəlsəfi əqidəsinə müvafiq olaraq təhsil vermək hüququnu pozmuşdur.

42. Ərizəçilər iddia edirlər ki, çarmıx heç bir şübhə olmadan dini simvolu ehtiva etmişdir və ona mədəni dəyər vermək cəhdləri ümitsiz müdafiə qurmaq görüntüsü yaradır. İtaliya hüquq sistemində heç nə belə bir iddianı təsdiq etmir ki, bu milli özünəməxsusluq simvoludur; Konstitusiyaya müvafiq olaraq bu özünəməxsusluğu bayraq simvolizə edir.

Bundan başqa Almaniya Federal Məhkəməsi 16 may 1995-ci il tarixli qərarında qeyd etdiyi kimi çarmıxa dünyəvi mahiyyət verilməsi onu ilkin mənasından ayırır və onun müqəddəs xarakterinin itirilməsinə yardım göstərmiş olardı. Onun yalnız “passiv simvol” olması barədə deyilənlərə gəldikdə isə, onları belə bir fakt inkar edir ki, çarmıx bütün simvollar kimi - digərlərindən daha artıq dərəcədə – dərk olunan, intuitiv¹² və emosional reallığın birbaşa qəbul edilənlərdən kənara çıxan maddi formasını vermişdir.

Almaniya Federal Məhkəməsi bundan başqa yuxarıda qeyd olunan qərarında daha belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, nə qədər ki, çarmıxın siniflərdə yerləşdirilməsi simvolizə etdiyi dinin məzmununu ifadə və “reklam materialı” kimi xidmət edir bu assosiativ xarakter daşıyır. Nəhayət, ərizəçilər qeyd etmişlər ki, “Dəhləb İsveçrəyə qarşı” iş üzrə 15 fevral 2001-ci il tarixli qərarında Avropa Məhkəməsi məktəb mühitində dini simvolların xüsusi gücə malik olmasını vurğulamışdır.

43. Ərizəçilər iddia edirdilər ki, hər bir demokratik dövlət vicdan azadlığı, plüralizm, etiqadlara bərabər münasibət və müəssisələrin dünyəvi xarakterinə təminat verməlidir. Bundan başqa sekulyarizm prinsipi dövlət tərəfindən neytrallığı tələb edir, hansına ki, dövlət dini sahədə riayət etməli və bütün dini cərəyanlara münasibətdə onu tətbiq etməlidir. Başqa sözlə neytrallıq dövlətin üzərinə hər kəsin öz inamına müvafiq olaraq azad yaşaya bildiyi neytral mühit yaratmaq öhdəliyi qoyur. Dini simvollar, məhz sinifdə çarmıx nümayiş etdirməklə İtaliya dövləti əks tərəfdə çıxış etmişdir.

44. Beləliklə, ərizəçilərin tərəfdar çıxdığı yanaşma dünyəvi nöqtəyi nəzərin özbaşına tərəfdə sınıması ilə əlaqələr din azadlığından imtinanı təşkil edən dövlət ateizmindən açıq-aydın fərqlənir. Dövlətin qərəzsizliyi və neytrallığı nəzərə alınmaqla, sekulyarizm, əksinə bütün şəxslərin dini və fəlsəfi vicdan azadlığının təmini vasitəsidir.

45. Ərizəçilər həmçinin ümid edirdilər ki, “əksəriyyətin despotizmi”ndən azlığın etiqad və baxışlarına, onlara etiqad edən şəxslərin müdafiəsi məqsədilə, xüsusi müdafiənin verilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi və bu həmçinin siniflərdən çarmıxın kənarlaşdırılması üçün əsas olmuşdur.

46. Nəticədə, ərizəçilər qeyd etdilər ki, İtaliya hökuməti dövlət məktəblərinin siniflərindən çarmıxın kənarlaşdırılmasının İtaliyanın mədəni özünəməxsusluğunun bir hissəsini aradan

¹¹ İnsanların hər hansı təlim, nəzəriyyə, ideologiyaya etirazsız qəbul etməsi üçün onların sistematik olaraq öyrədilməsi və ya onlara ideoloji təsir göstərilməsi

¹² Intuitivizm - həqiqi idrakın yalnız intuisiya əsasında mümkün olduğunu iddia edən idealist nəzəriyyə

qaldıracağını iddia etsə də, çarmıxın orada saxlanması qərb siyasi düşüncəsi, liberal dövlət və plüralistik açıq demokratiya, həmçinin İtaliya Konstitusiyası və Konvensiyada ifadəsini tapan fərdi hüquq və azadlıqlara hörmət kimi əsas prinsipləri ilə bir araya sığmır.

C. Üçüncü şəxslərin dəlilləri

1.Ermənistan, Bolqarıstan, Kipr, Rusiya Federasiyası, Yunanıstan, Litva, Malta və San-Marino hakimiyyəti

47. Ermənistan, Bolqarıstan, Kipr, Rusiya Federasiyası, Yunanıstan, Litva, Malta və San-Marino hakimiyyətlərinin dinləməyə təqdim etdikləri birgə qeydlərində göstərmişlər ki, onların mövqeyinə görə Palatanın əsaslandırması “neytrallıq” konsepsiyasının başa düşülməməsinə söykənmişdir. Palata “neytrallığı” “sekulyarizmlə” dəyişik salmışdır. Onlar qeyd etmişlər ki, Avropada əhəmiyyətli dərəcədə kilsə-dövlət münasibətləri mövcuddur və Avropa əhalisinin böyük əksəriyyəti qeyri-dünyavi dövlətlərdə yaşayır. Onlar əlavə etdilər ki, dövlət simvolları zəruri olaraq dövlət qurumlarında mövcuddur və onlardan əksəriyyəti dini mənşəyə malikdir. Çarmıxın həm milli, həm də dini simvol olması buna əyani nümunədir. Onların mövqeyinə görə qeyri-dünyavi Avropa dövlətlərində ictimai məkanda dini simvolların mövcudluğu dünyavi əhali tərəfindən milli özünəməxsusluğun bir hissəsi kimi gətirilmişdir. Dövlət yalnız onun özünəməxsusluğunun dini mənşəli olmasına görə, özünü mədəni özünəməxsusluğun bir hissəsindən məhrum etməməlidir. Palatanın qəbul etdiyi mövqe konvensiya sisteminə xas olan plüralizmin ifadəsi deyil, dünyavi dövlətin dəyəri olmuşdur. Onun bütün Avropaya yayılması, vahid və eynitərzli qanun və kilsənin qəti surətdə dövlətdən ayrılması hamı üçün məcburi “amerikanlaşma” demək olardı.

Onların mövqeyinə görə sekulyarizmin dəstəklənməsi hörmətə layiq siyasi mövqe olsa da, neytral deyildir. Müvafiq olaraq, təhsil sahəsində dövlətin dini təhsili deyil, dünyavini dəstəkləməsi neytral deyildir. Analoji olaraq çarmıxın daim mövcud olduğu siniflərdən kənarlaşdırılması təhsil üçün nəticəsiz ötürməyəcəkdir. Əslində dövlətin sinifdə çarmıxın olmasına icazə verməsi və ya bunu qadağan etməsində təhsil proqramının və uşaqların dözümlülük və plüralizmə öyrədilməsinin kontekstualaşdırılması¹³ dərəcəsi mühüm amildir.

Üçüncü şəxslər etiraf etdilər ki, dövlətin gördüyü tədbirlərin münasib olmadığı hallar ola bilər. Lakin sübut etmə vəzifəsi ərizəçilərin üzərinə düşür və Avropa Məhkəməsi yalnız nadir hallarda müdaxilə etməlidir.

2.Manako hakimiyyəti

48. Üçüncü şəxs bildirdi ki, cavabdeh dövlətin mövqeyini bölüşdürür. Həmin mövqeyə görə çarmıx passiv simvoldur, bir çox dövlətin gerb və bayraqlarında mövcuddur və həmin işdə tarixi əsası olan milli özünəməxsusluğu ifadə edir. Bundan başqa, bölünməz olan dövlət neytrallığı prinsipi hakimiyyətdən, əvvəllər mövcud olmayan dini simvolların müəyyənləşdirilməsindən və həmişə mövcud olan simvolların kənarlaşdırılmasından çəkinməyi tələb edir.

3.Rumıniya hakimiyyəti

49. Üçüncü şəxs iddia edir ki, Palata Avropa konsensusunun¹⁴ mövcud olmadığı delikat məsələyə baxarkən iştirakçı-dövlətlərin malik olduğu geniş mülahizə sərbəstliyini kifayət qədər nəzərə almamışdır. O qeyd etdi ki, Avropa Məhkəməsinin presedent hüququ dövlətin məktəblərdə dini simvolların gəzdirilməsi hissəsində geniş mülahizə sərbəstliyindən istifadə etməsini tanıyır;

¹³ Birləşdirilməsi (latın contextus – kontekst, - yaxın əlaqə, birləşdirmə)

¹⁴ Latın consensus – razılıq, yekdillik

onun fikrinə görə bu, həm də məktəblərdə dini simvolların nümayiş etdirilməsinə də aiddir. O, həmçinin qeyd etmişdir ki, Palatanın qərarı belə bir mülahizəyə əsaslanmışdır ki, dövlət məktəblərində çarmıxın nümayiş etdirilməsi Konvensiyanın 9-cu və 1 sayılı Protokolunun 2-ci maddəsini pozmuş, bu da neytrallıq prinsipinə zidd olmuşdur. Halbuki, zəruri hallarda iştirakçı dövlətlər həmin simvolların kənarlaşdırılması üçün müdaxilə etməlidirlər. Onların mövqeyinə görə qərar müəllim, şagird və valideynlərin iştirakı ilə birgə qəbul ediləndə həmin prinsipə daha yaxşı riayət olunur. Hər bir halda konkret dini öhdəliklər ilə əlaqədar olmadığı şəraitdə siniflərdə çarmıxın mövcudluğu yuxarıda qeyd olunan müddəaların pozuntusunun müəyyən edilməsi üçün maraqlı şəxslərin dini hissiyyatına kifayət qədər toxunmamışdır.

4. “Yunan Helsinki manitor” qeyri-hökumət təşkilatı

50. Təşkilatın mövqeyinə görə çarmıx dini simvoldan başqa heç bir şey kimi qəbul edilə bilməz, ona görə də onun dövlət məktəbinin siniflərində nümayiş etdirilməsi konkret dinin xeyrinə institusional ismarış hesab olunmalıdır. O, qeyd etdi ki, “Folgerə və digərləri Norveçə qarşı” işdə Avropa Məhkəməsi qeyd etmişdir ki, şagirdlərin dini fəaliyyətdə iştirakı faktiki olaraq onlara təsir göstərə bilər və güman etmişdir ki, bu göstəriş dini simvolların nümayiş etdirildiyi siniflərdə tədris hallarına da şamil olunur. O həmçinin Avropa Məhkəməsinin diqqətini belə bir fakta cəlb etmişdir ki, bundan narahat olan uşaqlar və valideynləri təqib olunma qorxusundan protestdən imtina edə bilərdilər.

5. “Azad düşüncəyə sahiblərin milli assosiasiyası” qeyri-hökumət təşkilatı

51. Dövlət məktəblilərinin siniflərində dini simvolların mövcudluğunun Konvensiyanın 9 və Konvensiyaya 1 sayılı Protokolunun 2-ci maddəsi ilə bir araya sığmadığını güman edən bu təşkilat qeyd etmişdir ki, ərizəçilərin hüquqlarının məhdudlaşdırılması Avropa Məhkəməsinin presedent təcrübəsi mənasında “qanunda nəzərdə tutulmamışdır”. O, bununla əlaqədar qeyd etmişdir ki, dövlət məktəblərinin siniflərində çarmıxın nümayiş etdirilməsi qanunda deyil, faşizm dövründə qəbul edilmiş qaydalarda nəzərdə tutulmuşdur. O, əlavə etmişdir ki, həmin qaydalar hər bir halda 1947-ci il Konstitusiyası və 1929-cu il lateran sazişinin dəyişdirilməsi haqqında müqavilələri ratifikasiya edən 1985-ci il qanunu ilə ləğv edilmişdir. O, qeyd etmişdir ki, kassasiya məhkəməsinin cinayət işləri üzrə palatası seçki məntəqələrində xacın nümayişinə aid analoji iş üzrə 1 mart 2000-ci il tarixli qərarında müvafiq göstəriş vermiş və bu mövqeyini məhkəmə iclası zalında çarmıxın nümayiş etdirilməsinə aid 17 fevral 2009-cu il tarixli qərarında (lakin işi mahiyyəti üzrə həll etməmişdir) bu yanaşmasını təsdiq etmişdir. Beləliklə, Dövlət Şurasının - hansı ki, əksinə güman edirdi ki, müvafiq qaydalar tətbiq olunmalıdır – presedent təcrübəsi ilə kassasiya məhkəməsinin presedent təcrübəsi arasında ziddiyyət olmuşdur. Bu işə hüququn aliliyi ilə tənzimlənən dövlətin dayağı olan hüquqi müəyyənlik prinsipinə toxunurdu. Konstitusiyaya Məhkəməsi yurisdiksiyadan imtina etdiyinə görə bu konfliktin həllinin mexanizmi İtaliyada mövcud olmamışdır.

6. “Hüquq və ədalətin Avropa Mərkəzi” qeyri-hökumət təşkilatı

52. Bu təşkilat güman edirdi ki, Palata həmin iş üzrə birinci ərizəçinin qaldırdığı - sinifdə çarmıxın nümayiş etdirilməsi faktı ilə əlaqədar Konvensiyada nəzərdə tutulmuş hüququn pozulması ilə bağlı məsələyə səhvən baxmışdır. Onun mövqeyinə görə hüquq pozuntusu mövcud olmamışdır. Birinci ərizəçinin uşaqları öz vicdanları əleyhinə hərəkət etməyə məcbur edilmədiyinə və vicdanlarına uyğun hərəkət etməyə maneçilik törədilmədiyinə görə “şəxsi baxışları” pozulmamışdır. İkincisi, onların “daxili baxışları və birinci ərizəçinin özünün fəlsəfi baxışlarına uyğun surətdə uşaqlarının təhsilini təmin etmək hüququ pozulmamışdı. Belə ki, onun uşaqları etiqad etməyə məcbur edilməmiş və etiqad etmələrinə maneə törədilməmişdi. Onlar indoktrinasiyaya məruz qalmamışdılar: onlar həmçinin yeri olmayan prozelitizmin obyektinə olmamışdılar. Təşkilat iddia

edirdi ki, Palata səhv olaraq güman etmişdir ki, sinifdə çarmıxın nümayiş etdirilməsi haqqında dövlətin qərarı Konvensiyaya zidd olmuşdur (Belə ki, bu sual onun qarşısında qoyulmamışdı). Palata bu cür hərəkət etməklə birinci ərizəçinin hüququna aid olmayan, təbiəti etibarlı ilə “təhsil sahəsinə” aid olan yeni öhdəlik” yaratmışdır. Həmin təşkilatın mövqeyinə əsasən, məhz sinifdə çarmıxın olması ilə əlaqədar birinci ərizəçinin uşaqlarının “daxili və ya şəxsi baxışlarının” pozulmasını müəyyən etmək mümkün olmadığından Palata, şikayətin həddindən və özünün yurisdiksiyasından kənara çıxaraq dünyəvi təhsil mühitinin tam təminatının yeni öhdəliyini yaratmışdır.

7. “Avroyuris” qeyri-hökumət təşkilatı

53. Bu təşkilat Palatanın nəticələri ilə razılaşmışdır. İtaliya pozitiv hüququnun aidiyyəti müddəalarını təkrarlayıb və sekulyarizm prinsipinin Konstitusion əhəmiyyətini qeyd edərək o, Avropa Məhkəməsinin məktəbin prozelitizm və ya təbliğ etmə yeri olmaması barədə presedent təcrübəsi prinsipinə istinad etdi. O, həmçinin Avropa Məhkəməsinin ümumtəhsil müəssisələrində islam örtüyünün gəzdirlməsi haqqında məsələyə baxdığı işə istinad etmişdir. Daha sonra o, qeyd etmişdir ki, İtaliya dövlət məktəbinin siniflərində çarmıxın mövcudluğu qanunda deyil, faşizm dövründən miras qalmış pozitiv konstitusiya hüququnda müəyyən edilmiş sekulyarizm prinsipi ilə uyğun gəlməyən, dövlətin konfessional konsepsiyasını ifadə edən qaydalarda nəzərdə tutulmuşdur. O qəti olaraq İtaliya inzibati məhkəməsinin əsaslandırmasını rədd etdi. Həmin əsaslandırmaya görə dövlət məktəblərinin siniflərində xaçın mövcudluğu haqqında göstəriş dünyəvi dəyərləri simvolizə etdiyinə görə hələ də bu prinsipə müvafiqdir. Onun mövqeyinə görə bu dini simvoldur və qeyri-xristianlar onunla assosiasiya (əhatə) onunmurlar. Bundan başqa dövlət məktəblərinin siniflərində çarmıxın nümayiş etdirilməsinə məktəblərin məcbur edilməsi ilə dövlət həmin dinə plüralizmə zərər yetirməklə xüsusi aspekt vermişdir.

8. “Hüquqşunasların beynəlxalq komissiyası”, “İnterprayts” və “Human rayts votç” qeyri-hökumət təşkilatları

54. Bu təşkilatlar iddia etdilər ki, dövlət məktəbinin siniflərində çarmıx kimi dini simvolların məcburi nümayiş etdirilməsi neytrallıq prinsipi və Konvensiyanın 9-cu maddəsi və Konvensiyaya 1 sayılı Protokolun 2-ci maddəsinə müvafiq olaraq şagirdlər və onların valideynləri üçün təminat verilən hüquqlarla bir araya sığmır. Onların mövqeyinə görə, təkcə Avropa Məhkəməsinin presedent təcrübəsi ilə deyil, həm də bir sıra ali məhkəmələrin və müxtəlif beynəlxalq mexanizmlərin presedent təcrübəsi ilə dəstəklənən təhsil plüralizmi prinsipi qəbul olunmuş prinsipdir. Bundan başqa Avropa Məhkəməsinin presedent təcrübəsi ictimai xidmətlərin göstərilməsi, o cümlədən təhsilin verilməsi prosesində dini etiqada münasibətdə neytrallıq və qərəzsizliyin gözlənilməsini dövlətin öhdəliyi kimi tanıyır. Onlar qeyd etdilər ki, bu qərəzsizlik prinsipi təkcə İtaliya, İspaniya və Almaniya Konstitusiyası Məhkəmələri tərəfindən deyil, həm də Fransa Dövlət Şurası və İşveçrə Federal Məhkəməsi tərəfindən tanınmışdır. Onlar əlavə etdilər ki, bəzi ali məhkəmələrin qeyd etdiyi kimi dini etiqada münasibətdə dövlət neytrallığı xüsusi əhəmiyyətə malikdir, çünki məktəb təhsilinin məcburiliyi baxımından uşaqlar məktəbdə indoktrinasiya qarşısında daha zəifdirlər. Daha sonra onlar Avropa Məhkəməsinin belə bir nəticəsinə xatırladılar ki, Konvensiya dövlətlərə tədris və təhsil yolu ilə dini və fəlsəfi xarakterli informasiya və biliklərin yaymasına mane olmamasına baxmayaraq, onlar bunun obyektiv, tənqidi və plüralistik tərzdə hər hansı indoktrinasiyadan kənar olmasını təmin etməlidirlər. Onlar qeyd göstərdilər ki, qeyd olunanlar təhsil və tədris sahəsində yerinə yetirilən bütün funksiyalara, o cümlədən məktəb mühitini təşkil etməyə də aiddir.

9. “Alman Katoliklərinin Mərkəzi Komitəsi”, “Fransanın ictimai torpaqları” və “Xristian fəhlələrin İtaliya assosiyası” qeyri hökumət təşkilatları

55. Bu təşkilatlar qeyd etdilər ki, onlar Palata ilə bu cəhətdən razıdırlar ki, çarmıxın müxtəlif mənə kəsb etməsinə baxmayaraq, o hər şeydən əvvəl xristianlığın başlıca simvoludur. Buna baxmayaraq onlar əlavə etdilər ki, belə bir nəticə ilə razı deyillər və çətin başa düşürlər ki, çarmıxın sinifdə olması bəzi şagirdlər üçün necə “emosional narahatedici” ola bilər və ya onların tənqidi mühakiməsinə mane ola bilər. Onların mövqeyinə görə, bu mövcudluq özü-özlüyündə dini və fəlsəfi ismarişə bərabər tutula bilməz; o mənəvi dəyərlərin ötürülməsinin passiv üsulu kimi şərh edilməlidir. Məsələn, müvafiq olaraq məktəblərdə tədris planının müəyyən edilməsi zamanı dövlətin səlahiyyətinə aid məsələ kimi qiymətləndirilməlidir; valideynlər onunla razılaşmalıdırlar ki, dövlət məktəblərində təhsilin bəzi aspektləri tam olaraq onların baxışlarına uyğun olmaya bilər. Onlar əlavə etdilər ki, dövlət məktəbinin siniflərində çarmıxın nümayiş etdirilməsi haqqında dövlətin qərarı, o demək deyildir ki, dövlət Konvensiyaya 1 saylı Protokolun 2-ci maddəsi ilə qadağan olunan indoktrinasiya məqsədi güdür.

Onlar qeyd etdilər ki, həmin işdə dinə etiqad edənlərlə etiqad etməyənlərin hüquq və maraqları arasında, şəxsin əsas hüquqları ilə cəmiyyətin qanuni maraqları arasında və əsas hüquqlara aid standartların yaradılması ilə Avropada mövcud olan müxtəlifliyin qorunması arasında tarazlıq müəyyən edilməlidir.

Onların mövqeyinə görə Avropa Məhkəməsi bu sahədə dövlətlərə geniş mülahizə sərbəstliyi verməlidir. Çünki müxtəlif ölkələrdə dövlət və din arasında münasibətlərin təşkili, o cümlədən dövlət məktəblərində dinin yeri ilə bağlı məsələ fərqlənir və bu ölkənin tarixi ənənəsi və mədəniyyəti ilə sıx bağlıdır.

10. Avropa Parlamentinin birgə fəaliyyət göstərən otuz üç üzvü

56. Həmin şəxslər qeyd etdilər ki, Avropa Məhkəməsi Konstitusiyaya Məhkəməsi deyildir və subsidiarlıq prinsipinə hörmət etməli, təkcə dövlət ilə din arasındakı münasibətlərdə deyil, həmçinin təhsil və tədris sahəsində funksiyaların yerinə yetirilməsi prosesində iştirakı-dövlətlərin geniş mülahizə sərbəstliyinə malik olmasını tanımalıdır. Onların mövqeyinə görə dövlət məktəblərindən dini simvolların məcburi kənarlaşdırılması ilə nəticələnən qərarlar qəbul edərkən Böyük Palata radikal ideoloji signal verəcəkdir. Onlar əlavə etdilər ki, Avropa Məhkəməsinin presedent hüququndan aydındır ki, dövlət özünün tarixi ənənəsindən doğan səbəblərdən konkret dinə üstünlük verir və bu hüdudlardan kənara çıxmır. Müvafiq olaraq, onların mövqeyinə görə ictimai binalarda çarmıxın nümayiş etdirilməsi Konvensiyaya zidd deyildir və ictimai məkanda dini simvolların mövcudluğu indoktrinasiya forması deyil, mədəni vahidlik və özünəməxsusluğun ifadəsi hesab olunmalıdır. Onlar əlavə etdilər ki, bu konkret kontekstdə dini simvollar dünyəvi ölçülərə malikdir və buna görə də kənarlaşdırılmamalıdırlar.

D. Avropa Məhkəməsinin mövqeyi

57. Hər şeydən əvvəl Avropa Məhkəməsi qeyd edir ki, onun qarşısında bir sual – işin hallarını nəzərə almaqla, İtaliya dövlət məktəbinin siniflərində çarmıxın mövcudluğunun Konvensiyaya 1 saylı Protokolun 2-ci maddəsi və Konvensiyanın 9-cu maddəsi ilə uyğunluğu qoyulmuşdur.

Beləliklə, həmin işdə dövlət məktəblərindən başqa yerlərdə çarmıxın mövcudluğu haqqında məsələyə baxılması tələb olunmur. Avropa Məhkəməsi, həmçinin İtaliya qanunvericiliyində ifadəsini tapan sekulyarizm prinsipinin dövlət məktəbləri siniflərində çarmıxın mövcudluğu ilə uyğunluğu haqqında məsələni həll etməməlidir.

58. İkincisi, Avropa Məhkəməsi vurğulayır ki, sekulyarizm tərəfdarları Konvensiyanın 9-cu maddəsi və Konvensiyaya 1 sayılı Protokolun 2-ci maddəsinin mənasına görə “etiqada” şamil olunması üçün tələb olunan “əsaslılıq, ciddilik, əlaqəlilik və mühümlük səviyyəsinə” çatmış baxışlara istinad etməkdə haqlıdırlar (bax: Kempbell və Kasans Birləşmiş Krallığa qarşı iş üzrə Avropa Məhkəməsinin 25 fevral 1982-ci il tarixli qərarı, §36). Daha dəqiq olsaq onların baxışları “demokratik cəmiyyətdə hörmətə layiqdirsə, insan ləyaqəti ilə bir araya sığmayan deyilsə və uşaqların təhsilə olan fundamental hüquqlarına zidd deyildirsə Konvensiyaya 1 sayılı Protokolun 2-ci maddəsinin ikinci cümləsi mənasında “fəlsəfi etiqad” kimi qiymətləndirilməlidir.

1. Birinci ərizəçinin işi
- a. Ümumi prinsiplər

59. Avropa Məhkəməsi xatırladır ki, təhsil və tədris sahəsində Konvensiyaya 1 sayılı Protokolun 2-ci maddəsi Konvensiyanın 9-cu maddəsinə münasibətdə prinsip etibarını ilə xüsusi qanundur. Ən azından bu, 2-ci maddənin ikinci cümləsi ilə iştirakçı-dövlətin üzərinə həmin sahədə qəbul olunmuş funksiyaları yerinə yetirərkən valideynlərin bu cür təhsil və tədrisi öz dini və fəlsəfi etiqadlarına uyğun həyata keçirmək hüquqlarına hörmət etmək öhdəliyinə toxunan məsələyə aid olan həmin işə aiddir (bax: Böyük Palatanın “Folqere və digərləri Norveçə qarşı” iş üzrə qərarı). Beləliklə, həmin şikayət əsasən Konvensiyaya 1 sayılı Protokolun 2-ci maddəsinin ikinci cümləsi nöqtəyi nəzərindən araşdırılmalıdır (bax: həmçinin “Appel İrəqana və digərləri Almaniya qarşı” iş üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarı)

60. Bununla belə həmin müddəə təkcə eyni maddənin birinci cümləsi nəzərə alınmaqla deyil, həm də Konstitusiyanın 9-cu maddəsi baxımından şərh olunmalıdır. (bax: mədələn, yuxarıda qeyd olunan Böyük Palatanın “Folqere və başqaları Norveçə qarşı” iş üzrə qərarı), hansı ki, dinə etiqad etmək azadlığı da daxil olmaqla fikir, vicdan və din azadlığına təminat verir və dövlətin üzərinə “neytrallıq və qərəzsizlik” öhdəliyi qoyur. Bununla əlaqədar qeyd olunmalıdır ki, dövlətlər müxtəlif din, əqidə və inanlara etiqad edilməsini neytral və qərəzsiz surətdə təmin etməyə borcludurlar. Onların funksiyası ictimai qaydanın, demokratik cəmiyyətdə, xüsusən də əks qütbə duran qruplar arasında dini harmoniya və dözümlülüyün qorunmasına yardım etməkdən ibarətdir. (Bax: Böyük Palatanın “Leyla Şahin Türkiyəyə qarşı” iş üzrə qərarı). Bu dinə etiqad edənlərlə etiqad etməyənlər arasında, müxtəlif din, inam və əqidə tərəfdarları arasında münasibətlərə aid edilir.

61. Konvensiya 1 sayılı Protokolun 2-ci maddəsindəki “hörmət etmək” ifadəsi, “tanımaq” və “nəzərə almaq” ifadəsindən daha çox şeyi ifadə edir; özünün neqativ əsaslı öhdəliyindən əlavə o, dövlət tərəfindən bəzi pozitiv öhdəlikləri də nəzərdə tutur (Bax: Avropa Məhkəməsinin “Kempbell və Kosans Birləşmiş Krallığa qarşı” iş üzrə qərarı). Bununla belə, Konvensiyanın 8-ci maddəsində də rast gəlinən “hörmət etmək” ifadəsinin anlayışının tələbi müxtəlif işlərdə tətbiq olunan təcrübənin müxtəlifliyi və iştirakçı dövlətlərdə yaranmış situasiyalar nəzərə alınmaqla əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir. Nəticədə, iştirakçı dövlətlər cəmiyyət və ayrı-ayrı şəxslərin tələbat və ehtiyaclarını lazımı qaydada nəzərə almaqla Konvensiyaya riayət edilməsinin təminatı üçün hansı tədbirlərin qəbul edilməsini müəyyən edərkən geniş mülahizə sərbəstliyindən istifadə edirlər. Konvensiyaya 1 sayılı Protokolun 2-ci maddəsi kontekstində bu konsepsiya, o cümlədən nəzərdə tutur ki, bu müddəə valideynlərin dövlətdən konkret təhsil formasını təqdim etməyi tələb etmək imkanı kimi şərh edilə bilməz (Bax: Avropa Məhkəməsinin “Bulski Polşaya qarşı” iş üzrə qərarı).

62. Avropa Məhkəməsi məktəb təhsil planlarında dinin yeri haqqında presedent təcrübəsini də nəzərə alır (Bax: xüsusən, Avropa Məhkəməsinin “Kellsen, Busk Madsen və Pedersen Danimarkaya qarşı” iş üzrə 7 dekabr 1976-cı il tarixli qərarı; Böyük Palatanın “Folqere və başqaları Norveçə qarşı” iş üzrə qərarı; Avropa Məhkəməsinin “Həsən və Elyem Zəngin Türkiyəyə qarşı” iş üzrə qərarı). Həmin qərarlara müvafiq olaraq təhsil proqramlarının müəyyən edilməsi və planlaşdırılması iştirakçı dövlətlərin səlahiyyətlərinə aiddir. Prinsip etibarını ilə Avropa Məhkəməsi,

həmin məsələləri qiymətləndirə bilməz, çünki müxtəlif ölkələr və dövlətlərdə nəticə müxtəlif ola bilər.

Xüsusən, Konvensiyaya 1 sayılı Protokolun 2-ci maddəsinin ikinci cümləsi dövlətlərə birbaşa və ya dolayısı ilə dini və fəlsəfi xarakterli informasiya, biliklərin tədris və ya təhsil yolu ilə yaymalarına mane olmur. O, hətta valideynlərə bu cür təhsil və ya tədrisin məktəb proqramına daxil edilməsinə qarşı etiraz etməyə icazə vermir.

Digər tərəfdən nə qədər ki, onun məqsədi təhsildə plüralizm imkanının təminindən ibarətdir, o, dövlətdən tələb edir ki, tədris və təhsil sahəsində funksiyalarını həyata keçirərkən məktəb proqramına daxil edilmiş informasiya və ya biliklərin obyektiv, tənqidi və plüralistik qaydada, hər cür prozelitizmdən azad, sakit şəraitdə şagirdlərin, xüsusən dinə münasibətdə tənqidi təfəkkürünün inkişaf etdirməsinə yönəlməsinin qayğısına qalsın.

Dövlətə, valideynlərin dini və fəlsəfi baxışlarına hörmətsizlik kimi qiymətləndirilə bilən informasiya yaymaq məqsədi güdmək qadağan olunur. Bu dövlətin keçməli olmadığı səddir.

b. yuxarıda qeyd olunan prinsiplər nəzərə alınmaqla həmin işin faktlarının qiymətləndirilməsi

63. Avropa Məhkəməsi İtaliya hökumətinin belə bir dəlilini qəbul etmir ki, Konvensiyaya 1 sayılı Protokolun 2-ci maddəsinin ikinci cümləsində iştirakçı-dövlətin üzərinə qoyulmuş yalnız məktəb proqramlarının məzmununa aiddir və ona görə də dövlət məktəbinin siniflərində çarmıxın mövcudluğu haqqında məsələ onun fəaliyyət sahəsinə aid deyildir. Həqiqətən, bir sıra işlərdə Avropa Məhkəməsi bu müddəanı məktəb proqramlarının məzmunu hissəsində nəzərdən keçirmişdir. Bununla belə, Avropa Məhkəməsinin xatırladığı kimi iştirakçı-dövlətin valideynlərin dini və fəlsəfi baxışlarına hörmət öhdəliyi təkcə tədrisin məzmunu və onun həyata keçirilməsi üsuluna aid deyildir; Konvensiyaya 1 sayılı Protokolun 2-ci maddəsinin ikinci cümləsində göstəriləndiyi kimi bu öhdəlik onların təhsil və tədrisə münasibətdə qəbul etdikləri bütün "funksiyaların" həyata keçirilməsi zamanı onları birləşdirir (Bax: Avropa Məhkəməsinin "Kelsen, Busk Madsen və Pedersen Danimarkaya qarşı" iş üzrə 7 dekabr 1976-cı il tarixli qərarı; Avropa Məhkəməsinin "Valsamis Yunanıstana qarşı" iş üzrə 18 dekabr 1996-cı il tarixli qərarı; Böyük Palatanın "Folgere və başqaları Norveşə qarşı" iş üzrə qərarı; Avropa Məhkəməsinin "Həsən və Elyem Zəngin Türkiyəyə qarşı" iş üzrə qərarı). Bu hər cür şübhədən kənar, əgər milli qanunvericilik bu funksiyaları ictimai orqanlara həvalə edərsə, məktəb mühitinin təşkilini əhatə edir. Məhz bu kontekstdə dövlət məktəblərinin siniflərində çarmıxın mövcudluğu nəzərdən keçirilməlidir.

64. Bütövlükdə Avropa Məhkəməsi hesab edir ki, əgər məktəb mühitinin təşkil ictimai (publik) orqanların vəzifəsindərsə, bu vəzifə Konvensiyaya 1 sayılı Protokolun 2-ci maddəsinin ikinci cümləsi mənasında dövlətin təhsil və tədrisə münasibətdə üzərinə götürdüyü funksiya kimi dəyərləndirilməlidir.

65. Buradan belə çıxır ki, dövlət məktəbinin siniflərində çarmıxın yerləşdirilməsi haqqında qərar iştirakçı dövlətin təhsil və tədrisə münasibətdə qəbul etdiyi funksiyanın bir hissəsidir və müvafiq olaraq Konvensiyaya 1 sayılı Protokolun 2-ci maddəsinin ikinci cümləsinin fəaliyyət dairəsinə aiddir. Bu da həmin funksiyaların icrası zamanı dövlətin valideynlərin öz uşaqlarının dini və fəlsəfi etiqadlarına uyğun olaraq təhsil və tədrisini təmin etmə hüququna hörmət öhdəliyinə riayət etməli olduğu sahəyə çevirir.

66. Avropa Məhkəməsi həmçinin hesab edir ki, çarmıx özündə hər şeydən əvvəl dini simvolu ehtiva edir. Milli məhkəmələr də belə nəticəyə gəlmişlər və hər halda İtaliya hakimiyyəti bunu mübahisələndirməmişdir. Çarmıxın dini simvol omaqdan başqa hər hansı digər mənasının olub-olmaması Avropa Məhkəməsinin hazırkı mərhələdə əsaslandırması üçün əhəmiyyəti yoxdur. Avropa Məhkəməsinin sinifin divarlarında çarmıxın nümayiş etdirilməsinin şagirdlərə təsiri ola biləcəyi ilə bağlı sübutu yoxdur, ona görə də məntiqi surətdə bunun, baxışları hələ formalaşma prosesində olan gənclərə təsir edib-etməməsini iddia etmək mümkün deyildir. Lakin başa düşmək olar ki, birinci ərizəçi əvvəllər uşaqlarının təhsil aldığı məktəbin siniflərində çarmıxın nümayiş etdirilməsində dövlətin onun öz uşaqlarını fəlsəfi etiqadına uyğun surətdə təhsil və tədris almasının

təmini hüququna hörmət edilməsini düşünə bilərdi. Əgər bu belədirsə, ərizəçinin subyektiv qavraması özü-özlüyündə Konvensiyaya 1 sayılı Protokolun 2-ci maddəsinin pozuntusunun müəyyən edilməsi üçün kifayətedici deyildir.

67. İtaliya hakimiyyəti öz tərəfindən izah etdi ki, dövlət məktəbinin siniflərində çarmıxın nümayiş etdirilməsi İtaliyanın tarixi inkişafının nəticəsidir - bu fakt ona tək-cə dini mənə deyil, həm də özünəməxsusluqla bağlı mənə vermişdir – hazırda isə ənənə şəklini almış və onlar hesab edirlər ki, bunu əbədiləşdirmək lazımdır. Onlar əlavə etdilər ki, çarmıx dini mənadan başqa demokratiyanın və qərb sivilizasiyasının əsasını yaratmış prinsip və dəyərləri simvolizə edir və onun siniflərdə yerləşdirilməsi bu cəhətdən bəraərqazandırıcıdır.

68. Avropa Məhkəməsi hesab edir ki, ənənənin əbədiləşdirib-əbədiləşdirilməməsi haqqında qərar prinsip etibarı ilə iştirakçı-dövlətin mülahizə sərbəstliyinə hüdudlarına aiddir. Avropa Məhkəməsi bundan əlavə belə bir faktı nəzərə almalıdır ki, Avropa, xüsusən mədəni və tarixi inkişaf sahəsində çoxsaylı müxtəlif dövlətlərdən ibarət olması ilə səciyyəlidir. Bununla belə o, qeyd edir ki, ənənəyə istinad iştirakçı dövləti Konvensiya və onun Protokollarında ifadəsini tapan hüquq və azadlıqlara hörmət öhdəliyindən azad edə bilməz.

İtaliya hakimiyyətinin çarmıxın mənası haqqında mövqeyinə gəldikdə isə Avropa Məhkəməsi qeyd edir ki, Dövlət Şurası və Konstitusiya Məhkəməsi bununla bağlı müxtəlif nöqteyi-nəzəri ifadə etmişlər və Konstitusiya Məhkəməsi bununla bağlı qərar qəbul etməmişdir. Avropa Məhkəməsi milli məhkəmələrin daxili mübahisəsində mövqe tutmamalıdır.

69. Bu bir fakt olaraq qalır ki, iştirakçı-dövlətlər təhsil və tədris sahəsində üzərlərinə götürdükləri funksiyaların yerinə yetirilməsi zamanı valideyinlərin həmin təhsil və tədrisin onların dini və fəlsəfi etiqadlarına müvafiq olaraq təmin etmək hüququna hörmətlə uzlaşdırmaq cəhdlərində müəyyən mülahizə sərbəstliyinə malikdirlər. Bu məktəb mühitinin təşkili və məktəb proqramlarının müəyyən edilməsi və planlaşdırılmasına aiddir. (Bax: Avropa Məhkəməsinin “Kellsen, Busk Madsen və Pedersen Danimarkaya qarşı” iş üzrə 7 dekabr 1976-cı il tarixli qərarı; Böyük Palatanın “Folgere və başqaları Norveşə qarşı” iş üzrə qərarı; Avropa Məhkəməsinin “Həsən və Elyem Zəngin Türkiyəyə qarşı” iş üzrə qərarı). Avropa Məhkəməsinin dinə ayrılan yer də daxil olmaqla həmin məsələlərdə iştirakçı-dövlətlərin qərarlarına hörmət kimi prinsiplial öhdəliyi vardır, bir şərtlə ki, bu qərarlar hər hansı formada indoktrinasiyaya səbəb olmasın.

70. Avropa Məhkəməsi həmin işdə belə nəticəyə gəlir ki, dövlət məktəbinin siniflərində çarmıxın nümayiş etdirilməsi haqqında qərar prinsip etibarı ilə iştirakçı-dövlətin mülahizə sərbəstliyinə aid məsələdir. Bundan başqa dövlət məktəblərində dini simvolların yerləşdirilməsi məsələsi ilə bağlı Avropa konsensusunun olmaması faktı bu cür yanaşmanın doğruluğuna dələlət edir. Lakin mülahizə sərbəstliyi Avropa nəzarəti ilə məşaiyyət olunmalıdır (Bax: Böyük Palatanın “Leyla Şahin Türkiyəyə qarşı” iş üzrə qərarı). Həmin işdə Avropa Məhkəməsinin vəzifəsi qərarın 69-cu paraqrafında xatırlananların hüdudlarından kənara çıxma hallarının olub olmamasını müəyyən etməkdir.

71. Bununla əlaqədar, bu bir həqiqətdir ki, dövlət məktəbinin siniflərində çarmıxın – onun əlavə dünyəvi dəyərlərin rəmzi olmasından asılı olmayaraq, şübhəsiz ki, xristianlığa aid nişanın – mövcudluğunu tələb edən qaydalar məktəb mühitində əksər əhalinin dininə üstün mövqe verir. Lakin bu iştirakçı-dövlət tərəfindən indoktrinasiya prosesinin və Konvensiyaya 1 sayılı Protokolun 2-ci maddəsinin pozuntusunun müəyyən edilməsi üçün kifayət etmir. Bu hissədə Avropa Məhkəməsi zəruri dəyişikliklərlə Böyük Palatanın yuxarıda qeyd olunan “Folgere və başqaları Norveşə qarşı” iş üzrə qərarına və Avropa Məhkəməsinin “Həsən və Elyem Zəngin Türkiyəyə qarşı” iş üzrə qərarına istinad edir. “Folgere və başqaları Norveşə qarşı” iş üzrə qərarında o, “xristianlıq, din və fəlsəfə” dərslərinin məzmununa baxmalı idi. Məhkəmə müəyyən etdi ki, proqramın başqa din və fəlsəfələrlə müqayisədə xristian dininin dərk olunmasına daha çox yer ayrılması özü-özlüyündə indoktrinasiyanı təşkil edən plüralizm və obyektivlik prinsiplərindən kənarlaşma kimi qiymətləndirilməlidir. O, izah etdi ki, iştirakçı-dövlət – Norveçin tarix və ənənəsində xristianlığın tutduğu yer baxımından bu məsələ proqramların planlaşdırılması və müəyyən edilməsi zamanı mülahizə sərbəstliyinə aid məsələ kimi hesab edilməlidir (Böyük Palatanın “Folgere və başqaları

Norveşə qarşı” iş üzrə qərarı). O Türkiyə məktəblərinin “dini mədəniyyət və etika” kursu kontekstində proqramın dövlətin dünyavi xarakterinə baxmayaraq, islamın Türkiyədə əksəriyyətin dini olmasına görə islami biliklərə daha çox yer ayrılması ilə bağlı da eyni nəticəyə gəldi (Avropa Məhkəməsinin “Həsən və Elyem Zəngin Türkiyəyə qarşı” iş üzrə qərarı).

Avropa Məhkəməsi qeyd edir ki, özünün 3 noyabr 2009-cu il tarixli qərarında Palata belə bir dəlillə razılaşmışdır ki, həmin vaxtlar ikinci və üçüncü ərizəçi müvafiq olaraq 11 və 13 yaşlarında olduqlarına görə siniflərdə çarmıxın nümayiş etdirilməsi onlara daha çox təsir göstərməlidir. Palata müəyyən etdi ki, ictimai təhsil kontekstində görməmək mümkün olmayan çarmıx, zəruri şəkildə məktəb mühitinin tərkib hissəsi kimi qəbul olunmuş və yuxarıda xatırlanan Avropa Məhkəməsinin “Dəhləb İsveçrəyə qarşı” iş üzrə qərarı mənasında “təsiredici xarici simvol” kimi nəzərdən keçirilə bilər.

Böyük Palata bu yanaşma ilə razı deyil. O, hesab edir ki, həmin qərar hazırkı iş üçün əsas ola bilməz, çünki iki işin faktiki halları tamamilə fərqlidir.

O qeyd edir ki, Dəhləbin işi, milli qanunverucilikdə ifadəsini tapan məktəblərdə konfessial neytrallıq prinsipinin tətbiqi, şagird və onların valideynlərinin dini əqidələrinin müdafiəsi məqsədi olan, təhsil zamanı islam baş örtüyündən istifadənin ərizəçiyə qadağan olunması tədbirinə aid idi. Hakimiyyətin lazımı qaydada toxunulan, (toqquşan) maraqları müdafiə etməsini nəzərə alaraq Avropa Məhkəməsi müəyyən etdi ki, hər şeydən kənara ərizəçinin məsuliyyət daşdığı uşaqların zərif yaşlarını nəzərə alaraq hakimiyyət öz mülahizə sərbəstliyindən kənara çıxmamışdır.

74. Bundan başqa çarmıxın siniflərdə nümayiş etdirilməsi xristianlığa böyük hiss olunan təsiri aşağıdakı hallar nöqtəyi-nəzərindən qiymətləndirilməlidir. Birincisi, çarmıxın mövcudluğu xristianlığın məcburən öyrədilməsi ilə bağlı deyildir (Avropa Məhkəməsinin “Həsən və Elyem Zəngin Türkiyəyə qarşı” iş üzrə qərarı). İkincisi, İtaliya hakimiyyətinin qeyd etdiklərinə müvafiq olaraq İtaliya məktəb mühitini paralel olaraq digər dinlərə də açmışdır. İtaliya hakimiyyəti bununla əlaqədar göstərmişdir ki, şagirdlərə dini mənası olan İslam baş örtükləri və digər dini simvolları əks etdirən simvol və paltar gəzdirməsi qadağan olunmamışdır; tədrisin azlığın dini təcrübəsi ilə uzlaşdırılması üçün alternativ tədbirlər qəbul edilə bilər; ramazanın başlanması və qurtarması məktəblərdə “tez-tez qeyd olunur”; məktəblərdə bütün tanınmış dini inamlar üçün fakultativ dini təlimlər təşkil oluna bilər.

Bundan əlavə güman etməyə əsas yoxdur ki, hakimiyyət başqa dinə etiqad edən, dindar olmayan və ya qeyri-dini fəlsəfi baxışları olan uşaqlara münasibətdə dözümsüzlük göstərmişdir. Bundan başqa, ərizəçilər iddia etmirdilər ki, siniflərdə çarmıxın olması, tədrisin inkişaf təcrübəsinin prozeletizm ənənəsi ilə dəstəklənməsi və ya ikinci və üçüncü ərizəçinin müəllimlərinin öz funksiyalarını yerinə yetirərkən çarmıxın mövcudluğuna istinad etmələrinə dözməli olmuşlar.

75. Nəhayət, Avropa Məhkəməsi qeyd edir ki, birinci ərizəçi öz uşaqlarına baş çəkmək və onlara məsləhət vermək, onlara münasibətdə özlərinin təbii pedaqoq funksiyasını həyata keçirmək və onları özünün fəlsəfi etiqadlarına müvafiq yola istiqamətləndirməklə bağlı hüququnu tam saxlamışdır (Bax: Avropa Məhkəməsinin “Kellsen, Busk Madsen və Pedersen Danimarkaya qarşı” iş üzrə 7 dekabr 1976-cı il tarixli qərarı; Avropa Məhkəməsinin “Valsamis Yunanıstana qarşı” iş üzrə 18 dekabr 1996-cı il tarixli qərarı).

76. Yuxarıda qeyd olunanlardan belə nəticə hasil olur ki, birinci ərizəçinin uşaqlarının təhsil aldığı dövlət məktəbinin siniflərində çarmıxın nümayiş etdirilməsi haqqında qərar qəbul edərkən hakimiyyət iştirakçı dövlət üçün müəyyən edilən onun təhsil və tədrisə münasibətdə qəbul etdiyi funksiyalarını yerinə yetirərkən valideynlərin təhsil və tədrisin onların dini və fəlsəfi baxışlarına müvafiq olaraq həyata keçirilməsi hüququna hörmət öhdəlikləri kontekstində mülahizə sərbəstliyi hüdudlarında fəaliyyət göstərmişdir.

77. Avropa Məhkəməsi müvafiq olaraq belə nəticəyə gəlir ki, iş üzrə birinci ərizəçiyə münasibətdə Konvensiyaya 1 sayılı Protokolun 2-ci maddəsinin tələbləri pozulmamışdır.

2. İkinci və üçüncü ərizəçilərin işləri

78. Avropa Məhkəməsi hesab edir ki, Konvensiyanın 9-cu maddəsi və Konvensiyaya 1 sayılı Protokolun 2-ci maddəsinin ikinci cümləsi ilə qarşılıqlı əlaqədə həmin normanın birinci cümləsi məktəblərdə təhsil hüququnu, etiqad etmək və ya etiqat etməmək hüququna hörmət formasında təminat verir. Müvafiq olaraq o başa düşür ki nə üçün sekulyarizmə meyl edən şagirdlər təhsil aldıkları məktəbin siniflərində çarmıxın mövcudluğuna bu müddəanın onlara verdiyi hüququn pozulması kimi baxa bilərlər. Lakin birinci ərizəçinin işinə baxılarkən şərh olunmuş səbəblərdən o hesab edir ki, ikinci və üçüncü ərizəçilərə münasibətdə Konvensiyaya 1 sayılı Protokolun 2-ci maddəsinin tələbləri pozulmamışdır. O, həmçinin hesab edir ki, Konvensiyanın 9-cu maddəsi baxımından ayrıca sual yaranmır.

II. Konvensiyanın 14-cü maddəsinin ehtimal olunan pozuntusu

79. Ərizəçi iddia edirdi ki, nə qədər ki, ikinci və üçüncü ərizəçilər təhsil aldıkları dövlət məktəbinin siniflərində nümayiş etdirilən çarmıxı müşahidə etmək məcburiyyətində idilər və katolik olmadıqlarından katolik valideynlər və onların uşaqlarından ayrışdırılma əsaslanan fərqli davranışa məruz qalıblar. Onlar hesab edirdilər ki, “Konvensiyanın 9-cu maddəsi və Konvensiyaya 1 sayılı Protokolun 2-ci maddəsində ifadəsini tapan prinsiplər Konvensiyanın 14-cü maddəsinin müddəaları ilə daha da güclənir, onlar aşağıdakıları nəzərdə tutan sonuncu maddənin pozuntusundan şikayət edirdilər:

“Bu Konvensiyada təsbit olunmuş hüquq və azadlıqlardan istifadə cins, irq, rəng, dil, din, siyasi və ya digər baxışlar, milli və sosial mənşə, milli azlıqlara mənsubiyyət, əmkak vəziyyəti, doğum və ya digər hər hansı əlamətlərinə görə ayrışdırılıqlı olmadan təmin olunmalıdır”.

80 Palata qərara aldı ki, Konvensiyaya 1 sayılı Protokolun 2-ci maddəsinin Konvensiyanın 9-cu maddəsi ilə qarşılıqlı əlaqəsində müəyyən edilən işin halları və motivləri nəzərə alınmaqla işin Konvensiyanın 14-cü maddəsi nöqtəyi-nəzərindən də özü-özlüyündə və həmin müddəalarla qarşılıqlı əlaqədə araşdırılmasına əsas yoxdur.

81. Avropa Məhkəməsi qeyd edir ki, şikayətin həmin hissəsinin dəstəklənməsi üçün kifayət qədər dəlillər irəli sürülməmiş, xatırladır ki, Konvensiyanın 14-cü maddəsi müstəqil mənə kəsb etmir, belə ki, o, müstəsna olaraq Konvensiya və ona əlavə Protokollarının maddi hüquq müddəalarında tanınmış hüquq və azadlıqlara şamil olunur. Belə bir gümandan çıxış edərək ki, ərizəçilər Konvensiyanın 9-cu və Konvensiyaya 1 sayılı Protokolun 2-ci maddəsi ilə təminat verilən hüquqlardan istifadəyə münasibətdə onlar katolik dini pərəstişkarları olmadıqları halda, onlardan ikinci və üçüncüsü təhsil aldıkları dövlət məktəbinin siniflərində çarmıxı müşahidə etməyə məcbur olmaları faktı ilə əlaqədar ayrışdırılıqlı məruz qalmalarından şikayət etmişlər. Avropa Məhkəməsi həmin dəlillərə artıq Konvensiyaya 1 sayılı Protokolun 2-ci maddəsi nöqtəyi nəzərindən araşdırdıqlarından fərqli məsələləri aşkar etmir. Müvafiq olaraq şikayətin həmin hissəsinə araşdırmaq üçün əsas yoxdur.

Göstərilənlərə əsasən Məhkəmə:

1) 15 səs lehinə və 2 səs əleyhinə qərara aldı, iş üzrə Konvensiyaya 1 sayılı Protokolun 2-ci maddəsi pozulmamış və Konvensiyanın 9-cu maddəsi hissəsində xüsusi sual doğuran məsələ meydana çıxmır;

2) yekdilliklə qərara aldı şikayətin Konvensiyanın 14-cü maddəsi baxımından araşdırılması üçün əsas yoxdur;

18 mart 2011-ci il tarixdə ingilis və fransız dillərində yerinə yetirilmiş və Strasburqda İnsan hüquqları sarayında açıq dinləməyə çıxarılmışdır.

Erik Friberg

Məhkəmə bölməsinin katibi

Jan Pol Kosta

Məhkəmə Palatasının sədri

Konvensiyanın 45-ci maddəsinin 2-ci bəndi və Məhkəmə Reqlamentinin 74-cü qaydasının 2-ci bəndinə müvafiq olaraq Qərara aşağıdakı xüsusi rəylər əlavə edilir:

- (a) hakim Vaiçin qoşulduğu hakim Rozakisin üst-üstə düşən xüsusi rəyi;
- (b) hakim Bonellonun üst-üstə düşən xüsusi rəyi;
- (c) hakim Pauerin üst-üstə düşən xüsusi rəyi;
- (d) Hakim Kalayçiyevanın qoşulduğu hakim Malinverninin üst-üstə düşməyən xüsusi rəyi.

J.P.K.

E.F

Hakim Vaiçin qoşulduğu hakim Rozakisin üst-üstə düşən xüsusi rəyi

Həmin işdə həll edilməsi tələb olunan əsas məsələ faktlara proporsionallıq testinin tətbiq olunmasının nəticəsidir. O, proporsionallığın ki, bir tərəfdən valideynlərin uşaqlarına özlərinin dini və fəlsəfi etiqadlarına uyğun təhsil və tədrisin təmin edilməsi hüququ ilə, digər tərəfdən ən azından cəmiyyətin olduqca əhəmiyyətli seqmentinin¹⁵ (cəmiyyətin çox hissəsi kimi anlaşılır) din və ya etiqadın ifadəsi kimi dini simvolları nümayiş etdirilməsi hüquq və ya marağının arasındakı nisbəti müəyyən etməlidir. Müvafiq olaraq, həmin işdə toxunulan hər iki rəqabət aparən dəyərlər eini vaxtda valideynlərə münasibətdə Konvensiyanın 9-cu maddəsi ilə qarşılıqlı əlaqədə Konvensiyaya 1 saylı Pritokolun 2-ci maddəsi (xüsusi qanun) ilə, cəmiyyətin hüququna münasibətdə Konvensiyanın 9-cu maddəsi ilə Konvensiya tərəfindən müdafiə olunur.

Əvvəla, valideynlərin hüquqlarına münasibətdə Avropa Məhkəməsi vurğulayır ki, “Konvensiyaya 1 saylı Protokolun 2-ci maddəsinin ikinci cümləsindəki “hörmət etmək” ifadəsi “tanımaq” və ya “nəzərə almaq”dan daha çox seyi əhatə edir; özünün əsası olan neqativ öhdəliyindən əlavə o, dövlət tərəfindən bəzi pozitiv öhdəlikləri də nəzərdə tutur (bax: qərarın 61-ci paraqrafı).

Lakin hər hansı pozitiv öhdəlik formasında valideynlərə çatmalı olan hörmət “dövlətə təhsil və tədris yolu ilə dini və ya fəlsəfi xarakterli informasiya və ya biliyi birbaşa və ya yanakı şəkildə yaymağa mane olmur. O, hətta valideynlərin bu cür təhsil və ya tədrisi məktəb proqramına daxil etməyə qarşı etiraz etməsinə icazə vermir”(bax:62-ci paraqraf).

Konvensiyanın tətbiqinin presedent təcrübəsinə sonuncu istinad mənim fikrimcə, bəzi əlavə analiz tələb edir. Mübahisəsizdir ki, Konvensiyaya 1 saylı Protokolun 2-ci maddəsi təhsilə fundamental hüququ əhatə edir: toxunulmaz fərdi hüquq – hansı ki, şübhəsiz, həmçinin ictimai hüquq kimi nəzərdən keçirilə bilər - görünür ki, daimi olaraq bizim Avropa birliyindən qida alır. Lakin baxmayaraq ki, təhsil hüququ Konvensiyaya müvafiq olaraq şəxslərin müdafiəsinin təməl daşlarından biridir, bu mənim fikrimcə, valideynlərin törəmə hüququ olan uşaqların təhsilini özlərinin dini və fəlsəfi etiqadlarına uyğun təmin etmək hüququna eini qüvvə ilə şamil olunmur. Burada vəziyyət bir neçə səbəbdən əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir:

(I) bu hüququn təhsil hüququ ilə əlaqəsi olmasına baxmayaraq, hüququn əsas alıcısını, məhz təhsil alan şəxsi, yəni o şəxsi ki, o təhsil almaq hüququna malikdir, hüquqla təmin etmir. O, valideynləri - hansıların ki, təhsilə olan hüququna həmin hallarda toxunulmur – hüquqla təmin edir və təhsilin yalnız bir aspekti onların dini və fəlsəfi baxışları ilə məhdudlaşır.

(II) baxmayaraq güman edilir ki, uşaqların məktəbdə aldıkları təhsil ilə, ailə mühitində mövcud olan baxışlarından doğan dini və fəlsəfi ideya və fikirlər arasında aydın əlaqə vardır. Bu əlaqə həmin məsələlərdə məktəb və ev mühiti arasında müəyyən dərəcədə harmoniya tələb edir. Həm də Avropa Konvensiyaya 1 saylı Protokolun qəbul edilməsindən sonra bu və digər aspektlərdə xeyli dəyişikliyə uğramışdır. Bizim əksəriyyətimiz milli dövlətimiz çərçivəsində hazırda çoxmədəniyyətli, çoxetnik cəmiyyətdə yaşayırıq. Bunlar həmin cəmiyyətlərin ümumi səciyyəsinə çevrilmişdir və bu mühitdə yaşayan uşaqlar gündəlik olaraq məktəb və valideynlərindən gələn ideya və fikirlərin təsirinə məruz qalırlar. Valideyin evindən kənardakı insani münasibətlər və

¹⁵ Seqment –lat. Seqmentium hissə

müasir kommunikasiya vasitələri sübhəsiz ki öz töhfəsini verir. Bunun nəticəsi olaraq uşaqlar çoxsaylı, bəzən biri-biri ilə ziddiyyət təşkil edən ideya və fikirləri almağa öyrəşmiş və həmin məsələlərdə məktəb və valideyinlərin rolu müqayisədə az təsiredicidir.

(İİİ) bizim cəmiyyətin tərkibinin dəyişməsi nəticəsində təhsil sahəsində valideyinlərin fərdi tələbatlarını təmin etmək dövlət üçün çətinləşmişdir. Mən hətta deyərdim ki, onun əsas qayğısı, və bu reallıqdır, ondan ibarətdir ki, uşaqlara yaşadıqları cəmiyyətə daha tam inteqrasiya etmələrini təmin etmək və uşaqları cəmiyyətin öz üzvləri ilə əlaqədar gözləntilərinə cavab verə bilən şəkildə daha yaxşı hazırlamaq üçün onlara təhsil təqdim edə bilməkdir. Baxmayaraq ki, təhsilin bu xarakteristikası yeni deyil – o, ən qədim zamanlardan mövcuddur – bizim dövrün və müasir cəmiyyətin tərkibinin xüsusiyyətləri ilə əlaqədar daha mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Yəni də dövlətin öhdəlikləri bütövlükdə cəmiyyətin qayğısına çevrilmiş, bu da valideyinlərin onların uşaqlarının evdən kənar aldıkları təhsilin növünü müəyyən etmək iqtidarında olmaları hüdudlarını məhdudlaşdırmışdır.

Sonda mənə elə gəlir ki, Konvensiyanın digər təminatlarından fərqli olaraq təhsil hüququ da daxil olmaqla hansılara münasibətdə ki, Konvensiyanın presedent təcübəsi müdafiə sahəsini genişləndirir Konvensiyaya 1 sayılı Protokolun 2-ci maddəsinin ikinci cümləsinə müvafiq olaraq valideyinlərin hüququ görünür ki, proporsionallıq testinin tarazlaşdırılmış tətbiqində öz çəkisini real olaraq artırır.

Spekterin digər sonunda proporsionallığın bərabərləşdirilməsinin digər aspektini təmsil edən əksəriyyətin dini etiqadını ifadə etmək üçün dövlət məktəbinin divarlarına çarmıxın yerləşdirilməsi ilə əlaqədar hakimiyyətin tədbirində təzahür edən cəmiyyətin hüququ dayanır.

İşin hallarından asılı olaraq bu hüquq valideyinlərin öz uşaqlarının təhsilini özlərinin dini və - həmin işin hallarına görə daha konkret – fəlsəfi baxışlarına müvafiq təmin etmək hüququnu üstələyirmi?

Cavab Konvensiyanın presedent təcrübəsinin şərhə və həmin işin konkret hallarına tətbiqi yolu ilə verilə bilər. Və birinci sual, hansı ki, qoyulmuşdur, bu Avropa konsensusu məsələsidir. Avropa Məhkəməsinin həmin problemlə bağlı mövqeyini müəyyən etməli olan məsələ - dövlət məktəblərində xristian dini simvollarının nümayiş etdirilməsinə icazə, göstəriş və ya qadağan ilə bağlı məsələdə Avropa konsensusu varmıdır?

Cavab açıq-aydın Avropa Məhkəməsinin özünün qərarından və Avropa Şurası iştirakçı-dövlətlərin “dövlət məktəblərində” dini simvolların mövcudluğuna münasibətdə hüquq və praktikasının icmalına həsr olunmuş bölmədən doğur (bax paraqraf 26 və sonrakı): Avropa dövlətləri arasında dini simvolların mövcudluğunu qadağan edən konsensus yoxdur və az sayda dövlətlər bunu birbaşa qadağan etmişdir. Əlbəttə ki, dövlət məktəblərində çarmıxın nümayiş etdirilməsi imkanlarının, xüsusən milli ali məhkəmələrin qərarları vasitəsi ilə, aradan qaldırılmasının inkişaf edən ənənəsi mövcuddur. Lakin bir neçə dövlətdə ictimai yerlərdə çarmıxın nümayişinin qadağan edilməsi və bu sahədə milli məhkəmələrin fəaliyyətinin miqyası Avropa Məhkəməsinə çarmıxın nümayişinin qadağan olunması sahəsində Avropa konsensusunun mövcudluğu nəticəsinə gəlməyə imkan vermir. Avropada bir sıra dövlətlərdə hələ ki, xristian dininin dövlət dini və ya üstünlük təşkil edən din olması, bundan əlavə, bəzi dövlətlərin çarmıxın nümayiş edilməsinə qanunvericilik və ya təcrübə vasitəsi ilə birbaşa icazə verməsi nəzərə alınarsa, bu xüsusi ilə doğrudur.

Konsensus haqqında mühakimə yürütməyi davam etdirərək qeyd etmək lazımdır ki, Avropa Məhkəməsi hüquq məhkəməsidir, qanunverici orqan deyildir. O, Konvensiya müdafiəsinin hüdudlarını axtaranda Avropa dövlətləri səviyyəsində mövcud müdafiə dərəcəsini diqqətlə nəzərə alır; o, əlbəttə ki, bu müdafiəni konkret iştirakçı dövlətin təqdim etdiyindən daha yüksək səviyyəyə qaldıra bilər. Lakin bu şərtlə ki, məhkəmədə böyük sayda digər Avropa dövlətlərinin də bu müdafiə dərəcəsini qəbul etmələri və ya yüksək müdafiə səviyyəsinə doğru açıq ənənənin (istiqlalın) olmasına inandırıcı məlumatlar olsun.

İctimai müəssisələrdə dini simvolların nümayiş etdirilməsinin qadağan edilməsi ənənəsinin inkişafını etiraf etməyin mümkünlüyünə baxmayaraq, bu prinsip həmin işdə pozitiv tətbiq oluna bilməz.

Həmin məsələdə Avropa dövlətlərinin qarışıq təcrübəyə malik olması faktı nəzərə alınaraq Avropa Məhkəməsi üçün toxunulan hüquqlar arasında düzgün tarazlığa nail olmaq onun əvvəlki presedent təcrübəsindən doğan yeganə orientir olaraq qalır.

Həmin məsələ üzrə presedent təcrübəsinin əsas sözləri “neytrallıq və qərəzsizlikdir”. Avropa Məhkəməsi həmin qərarda qeyd etdiyi kimi “dövlətlər müxtəlif dinlərə inam və əqidəyə etiqad edilməsini, neytral və qərəzsiz təmin etməyə borcludur. Onların funksiyası demokratik cəmiyyətdə, xüsusən qarşı-qarşıya duran qruplar arasında ictimai qaydanın, dini harmoniya və dözümlülüyün qorunmasına yardım göstərməkdən ibarətdir (bax paraqraf 60, axırıncı hissə). Fikirləşirəm ki, şübhəsiz, İtaliya dövlət məktəblərində xaçın nümayiş etdirilməsi dövlətin neytrallıq və qərəzsizlik öhdəliklərinə təsir göstərən dini simvolizmə malikdir. Belə bir fakta baxmayaraq ki, müasir Avropa cəmiyyətində simvollar görünür ki tədricən keçmişdə cəmiyyətin iri seqmenti (böyük əksəriyyəti) üçün malik olduqları olduqca böyük mənəni itirirlər və ideoloji dəyərlər hazırda daha praqmatik və rəssional yanaşma ilə müəyyən edilir.

Beləliklə, bu mərhələdə yaranan sual təkcə ondan ibarət deyildir ki, çarmıxın nümayişi neytrallıq və qərəzsizliyə toxunurmu, hansı ki açıq surətdə mövcuddur, həmçinin ondadır ki, həmin işin halları baxımından neytrallıq və qərəzsizlik həddlərindən kənara çıxma Konvensiya pozuntusunun müəyyən edilməsinə bəraət qazandırırımı? Heç bir şübhəsiz Avropa Məhkəməsinin yanaşmasının əsas motivinə uyğun olaraq, daha konkret, İtaliya cəmiyyətinin əksəriyyətində dinin rolunun çox dərəcədə indoktrinasiya təşkil edə bilməyən simvolun passiv xarakterindən (bax paraqraf 72), həmçinin dövlət məktəbinin divarlarında xaçın təhsil kontekstində meydana çıxmasından mən xeyir nəticəsinə gəlirəm. Qərarda qeyd olunduğu kimi “birincisi, xaçın mövcudluğu xristianlığın məcburi tədrisi ilə əlaqədar deyildir...ikincisi, İtaliya məktəb mühitini paralel olaraq başqa dinlərə də açmışdır. İtaliya hakimiyyəti bunula əlaqədar qeyd etmişdir ki, şagirdlərə islam baş örtüklərini və ya dinin mənası olan başqa simvol və ya paltarları gəzdirmək qadağan edilməmişdir; tədrisin azlığın dini təcrübəsi ilə uzlaşdırılması üçün alternativ tədbirlər görülmə bilirdi; ramazanın başlanması və sonu “tez-tez məktəblərdə qeyd olunurdu”; məktəblərdə bütün tanınmış dini inanclarla bağlı fakultativ dini tədris təşkil oluna bilirdi (bax paraqraf 74).

Dini dözümlülüyü nümayiş etdirmək, dövlət məktəblərində bütün dini konfessiyalara özlərinin dini baxışlarını azad ifadə etməyə imkan verən, liberal yanaşmada ifadə olunan bu ünsürlər, mənim fikrimcə, dövlət məktəblərində xaçın mövcudluğunun simvolik əhəmiyyətini “neytrallaşdırın” əsas amildir. Mən həmçinin qeyd edərdim ki, həmin liberal yanaşma “neytrallıq” konsepsiyasının özünə xidmət edir; bu, məsələnin ictimai yerlərdə hər hansı dini simvolların qadağan edilməsi siyasətinə münasibətdə medalın başqa üzüdür.

Hakim Bonellonun üst-üstə düşən xüsusi rəyi

İnsan hüquqları üzrə məhkəmə Alsqeymerin tarixi xəstəliyindən¹⁶ əziyyət çəkməyi özünə rəva bilməməlidir. Məhkəmə millətin zamana görə mədəni kontinum¹⁷ hərəkətinə laqeyd qalmaq və ya əsrlər boyunca xalqın simasının təşəkkülü və müəyyənləşməsinə xidmət edən şeyləri rədd etmək hüququna malik deyildir. Heç bir millətlərüstü məhkəmə özünün etik rişxəndi (istehzası) ilə tarixin milli özünəməxsusluğa nəqş etdiyi (yazdığı) keyfiyyətləri əvəz etməyə səlahiyyətli deyildir. İnsan hüquqları məhkəməsinə əsas hüquqların müdafiəsi funksiyası həvalə olunmuşdur. Lakin bu “adətlərin keçici şıltaqlıq (ədəbazlıq) olmamasına laqeyid qalmamaqla həyata keçirilməlidir. Onlar

¹⁶ Ahıl yaşlarında əqli zəifliyin daha çox təsadüf edilən səbəbi Xəstəlik insanın əqli funksiyasının itirilməsi ilə xarakterizə olunur. Xəstəlik 1906-cı ildə onu təsvir edən Alsqeymerin adını daşıyır.

¹⁷ Latın sqzü continuum – hadisə və ya prosesin fasiləsizliyi, bütövlüyü

zaman ötdükcə inkişaf edir, tarixi mədəniyyətdə cəmləşdirir, betonlaşdırır. Onlar millət, qəbilə, din, şəxslər üçün özünəməxsusluğun müəyyən edici, mühüm nişanlarına (işarələrinə) çevrilirlər”.¹⁸

Avropa Məhkəməsi əsri avropa ənənəsindən məhrum etməməlidir. Bu məhkəmə də daxil olmaqla heç bir məhkəmə İtaliyalıları onların mədəni fərdiliyinin bir hissəsindən məhrum etməməlidir.

Mən hesab edirəm ki, biz çarmıxın demonizasiyası¹⁹ (dövriyyədən çıxarılması) üzrə hər hansı xaç yürüşünə qoşulmamışdan əvvəl bu emblemin İtaliya məktəblərində mövcudluğunun düzgün tarixi perspektivini araşdırmalıyıq. Uzun əsrlər ərzində mahiyyət etibarilə İtaliyada təhsil kilsə, onun dini orden və təşkilatları – yalnız az hissəsi ondan kənarında – təmin etmişdir. İtaliyada məktəblərin, kolleclərin, universitetlərin və digər institutların çoxunda, bəlkə də əksəriyyətində təhsilin əsası, maliyyələşdirilməsi və ya idarəçiliyi kilsə, onun üzvləri və ya qolları tərəfindən həyata keçirilmişdir. Tarixi mərhələlər təhsil və xristianlığı demək olar ki, qarşılıqlı əvəzlənən anlayışa gətirib çıxarmış, ona görə də İtaliya məktəblərində çarmıxın əsrlərlə davam edən (əbədi) mövcudluğu heç bir şok və təəccüb doğurmur. Faktiki olaraq çarmıxın məktəb siniflərində olmaması təəccüb və şok doğura bilər.

Çox da uzaq olmayan dövrlərə qədər ”dünyavi” dövlət təhsilə demək olar ki, müdaxilə etməmişdir və susmaqla bu əsas funksiyaları xristian qurumlarına ötürmüşdür. Yalnız tədricən dövlət təhsil ilə bağlı məsuliyyəti öz üzərinə götürmüş, əhaliyə dini təhsilin alternativini təqdim etmiş, təhsildə monopoliyanı ələ almışdır. İtaliya məktəblərində çarmıxın mövcudluğu ancaq bu mübahisələndirilməyən minillərin tarixi reallığına dəlalət edir – bütövlükdə iddia etmək olar ki, məktəb mövcud olmağa başlayandan çarmıx orada olmuşdur. İndi məhkəmə minkilometrlərlə məsafədə şüşə bankada saysız-hesabsız nəsillərin yaşadıklarını qəflətən qadağan etməyə qalxmışdır. Avropa Məhkəməsinə mədəni vandalizm aktında birgə iştirakçı olmaq təklif olunmuşdur. Mən hesab edirəm ki, Vilyam Folkner məsələnin mahiyyətinə gedib çatmışdır: keçmiş ölü olmur. O, hətta keçmiş də deyildir (Monax üçün rekvium, 1951) Bu və ya digər şəkildə tarixin ətri və üfunəti həmişə sizinlə olacaqdır.

İtaliya məktəblərində çarmıxın mövcudluğunun sinyor Mussolininin mürtəcə faşist tədbirinə şahidlik etdiyi barədə iddialar məlumatsızlıq cəfəngiyatından başqa bir şey deyildir. Onun sirkulyarları (direktiv, əmr, göstəriş) yalnız formal olaraq ona qədər bir neçə yüz il ərzində mövcud olmuş və Lautsinin xaça qarşı nifrətinə hər cür hörmətdən asılı olmayaraq, uzun müddət davam edəcək tarixi reallığı qəbul etmişdir. Həmin məhkəmə özünün mədəni təcəssümünün azad əzizlənməsi də daxil olmaqla başqa xalqların azadlıqlarına aid təklifsizliklərin meydana çıxmasına ehtiyatla yanaşmalıdır. Bu, nə olursa olsun təkrar olunmamalıdır. Millət öz tarixini dəqiqələrin təsiri altında rəsmiləşdirmir.

İtaliya məktəb təqviminin öyrənilməsi əlavə olaraq bir daha İtaliyada təhsil ilə din arasında əsrlərlə davam edən möhkəm əlaqənin olmasına dəlalət edir. Şagirdlər indiyə kimi budpərəst allahlarına həsr olunmuş günlərdə məktəbə gedir, bazar günləri (domenica, Allah günü) istirahət edirlər. Məktəb təqvimini dini təqvimə xatırladır – tətillər xristian bayramları ilə üst-üstə düşür. İllik dövr daha qeyri-dünyavi görünür, nəinki hər hansı çarmıxın divarda asılması. Lautsiyə faydalı olmazdı ki, onun adından sekulyarizmin mənafeyinə bu məhkəmənin xidmətindən azadlıq, emansipasiya²⁰ demokratiya və sivilizasiyanın inkişafına heç bir zərər vurmadan uzun əsrlər ərzində yol keçmiş daha bir xristian mədəni irsinin – İtaliya məktəb təqviminin məhv edilməsinin təmini üçün istifadə etsin.

Hansı hüquqlar? Din və vicdan azadlığına?

¹⁸ Bu sitat Castin Maroçinin “Tarixi yaradan insan”, 2009, kitabından gətirilmişdir

¹⁹ Demonetizasiya - fransız domonetisation – pulun funksiyasından məhrum edilməsi, rəsmi qaydada dövriyyədən çıxarılması

²⁰ Emansipasiya – xilas olma, qurtulma

2.1. Bu mübahisənin sualları aydınlıq və müəyyənliyin acınacaqlı surətdə olmaması əsasında qondarılıb. Konvensiya din və vicdan azadlığının müdafiəsini nəzərdə tutur (maddə 9). Aydındır ki, az deyil, lakin bir az çox.

2.2. Sivil cəmiyyətlərdə din ilə yanaşı diqqəti cəlb edən (çox vaxt təqdirəlayiq) din azadlığına yaxın, lakin ondan fərqli, sekulyarizm, plüralizm, dövlətin kilsədən ayrılması, dini neytrallıq, dini dözümlülük kimi dəyərlərin siyahısı inkişaf etmişdir. Onların hamısı iştirakçı-dövlətlərin investisiya qoymaqda azad olduqları ali demokratik məhsulları təşkil edir.

Lakin onlar Konvensiya ilə müdafiə olunan dəyərlərə aid deyildir. Bu müxtəlif cinsli anlayışlar din azadlığının müxtəlif növləri kimi biri-birinə qarışdırmaq kökündən səhvdir.

Çox təəssüf ki, az qala bu cür amansız sui-istifadənin izləri hətta Avropa Məhkəməsinin presedent təcrübəsində görünməkdədir.

2.3. Konvensiya Məhkəməyə hüquq verib ki, din və vicdan azadlığı hüququnu məcburi qaydada həyata keçirsin, lakin onu səlahiyyətləndirməyib ki, dövləti sekulyarizmə məcbur etsin və ya ölkədə dini neytrallıq sistemini zorla qəbul etdirdi. Hər bir ayrıca dövlət dünyəvi olub-olmamaq, kilsəni idarəçilikdən kənarlaşdırmaq, bunu hansı həddə etməkdə seçim hüququna malikdir. Dövlət hər şeyə-hər hansı şəxsə din və vicdan azadlığından imtina etməyə yol verməməlidir. Hədsiz açıq görünən çat bir instruktiv (təlimatlı) konsepsiyayı digər qeyri-instruktivdən ayırır.

2.4. Ərizəçinin irəli sürdüyü dəlillərin əksəriyyəti Avropa Məhkəməsinə kilsənin dövlətdən ayrılmasını və İtaliya məktəblərində aseptik²¹ sekulyarizm rejimini məcburi qaydada həyata keçirməyi təmin etməyə çağırır. Birbaşa qeyd etmək lazımdır ki, göstərilənlər həmin Məhkəmənin qayğısı olmamalıdır. Həmin məhkəmə ona nəzarət etməlidir ki, Lautsi və onun uşaqları din və vicdan azadlığı fundamental hüququndan tam istifadə etsinlər. Vəssəlam.

2.5. Konvensiya din və vicdan azadlığının həqiqətdə nəyi ehtiva etməsini özünün ətraflı və müfəssəl reyestri ilə tam faydalı şəkildə göstərir və biz də bu institusional məhdudiyyətləri nəzərə alsaydıq yaxşı olardı. Din azadlığı sekulyarizm demək deyildir. Din azadlığı kilsənin dövlətdən ayrılması demək deyildir. Din azadlığı dini bərabər kənarlaşdırmaq deyildir – bunlar şirnikləndirici anlayışlardır, lakin heç kəs həmin Məhkəməni onlardan hər hansı birinə nəzarət etmək üçün yaratmayıb. Sekulyarizm Avropada fakultativdir, din azadlığı isə yox.

2.6. Din azadlığı və dindən azad olma mahiyyət etibarını ilə şəxsin öz seçimi ilə istənilən dinə etiqad etmək, azad surətdə dini dəyişmək, hər hansı bir dinə ümumiyyətlə etiqad etməmək və öz dininə inam, itaət etmə, təlim və dini ayinlər yolu ilə etiqad etmək hüququndan ibarətdir. Burada Konvensiyanın reyestri dövlət sekulyarizminin yayılmasına çatmadan özünü tükədir.

2.7. Həmin Məhkəmənin kifayət qədər ciddi funksiyası bəzilər üçün xristian simvolu, digərləri üçün isə mədəniyyət aləti olanın dövlət məktəbinin siniflərində yerləşdirilməsinin Lautsi və onun uşaqlarının Konvensiyanın özündə müəyyən edilən din azadlığı fundamental hüququna hər hansı müdaxilə təşkil edib-etməməsini müəyyən etməyə aparıb çıxarır.

2.8. Fikirləşirəm ki, ciddi surətdə cəhd edib subut etmək lazımdır ki, İtaliya dövlət məktəblərində çarmıxın mövcudluğu sekulyarizm və kilsənin dövlətdən ayrılması doktrinasını poza bilər. Eyni zamanda mən fikirləşirəm ki, kimsə ciddi surətdə iddia edə ki, çarmıxın mövcudluğu bütün Lautsilərin öz seçiminə görə hər hansı dinə etiqad etmək, dinini dəyişmək, ümumiyyətlə dinə mənsub olmamaq və ya sitayiş etmək, təlim və ayinlər yolu ilə əgər onların özlərinin etiqadı varsa, ona sitayiş etmək hüququnu və ya onların maraqsız, xurafatçı, dəyərsiz bir şey hesab etdiklərini rədd etmək hüququnu pozur.

2.9. Məktəb siniflərinin divarlarında xaçın olması və ya olmamasından asılı olmayaraq Lautsilərin hamısı tam mütləq və qərəzsiz qaydada Konvensiyada nəzərdə tutulan din və vicdan azadlığından istifadə edirlər. Dövlət məktəbinin siniflərində xaçın mövcudluğu sekulyarizmə

²¹ Aseptika - yaranı mikroblardan qorumaq üçün yaraya toxunacaq şeyləri fiziki vasitələrlə dizenfeksiya etmə

xəyanət və kilsənin dövlətdən ayrılması rejiminin bəraətqazandırılmayan pozuntusu kimi qiymətləndirilə bilər. Lakin bu doktrinalar necə şinikləndirici və cəlbədicə olmalarından asılı olmayaraq, konvensiya mandatına malik deyillər, onlar həmçinin din və vicdan azadlığının zəruri tərkib əlamətləri də deyillər. Həmin məhkəmə deyil, İtaliya hakimiyyəti, əgər onlar hesab etsələr ki, sekulyarizmin İtaliya Konstitusiyası arxitekturasının bir hissəsini təşkil edir və ya təşkil etməlidir, sekulyarizmi məcburən həyata keçirməlidir.

2.10. İtaliya məktəblərində çarmıxın mövcudluğunun tarixi kökləri nəzərə alınmaqla dinc və passiv surətdə əsrlərlə məktəb divarlarında yerləşdirilmiş çarmıxın oradan kənarlaşdırılması çox güman ki, dövlətin neytrallığına dəlalət etmirdi.

Onun kənarlaşdırılması aqnostisizm²² və ya sekulyarizmin pozitiv və mürtəcə surətdə dəstəklənməsi, nəticədə neytrallıq deyil, hər nə desən olardı. Simvolun həmişə olduğu yerdə saxlanması etiqad edənlərin və ya mədəni ənənələrin dözümsüzlük aktı deyildir. Onun kənarlaşdırılması aqnostik və sekulyaristlər tərəfindən dözümsüzlük aktı olardı.

2.11. Milyonlarla italyalı uşaq əsrlər ərzində məktəbdə xaçı müşahidə etmişdir. Bu İtaliyanı konfessiyalı dövlətə, italyanları teokratiya²³ vətəndaşlarına çevirməmişdir. Ərizəçilər Avropa Məhkəməsinə xaçın təsiri nəticəsində bu və ya başqa tərzdə fərdi və şəxsi dini etiqadlarına sitayiş etməkdən ya hər hansı dini rədd etməkdən məhrum olmaları barədə hər hansı sübutu təqdim etməmişlər. Məktəb siniflərində xaçın mövcudluğu görünür ki, hər hansı italyalıya inanıb inanmamaqla azad olmağa, antiklerikalizmə²⁴, sekulyarizmə, materializmə, relyativizmə²⁵ və ya doktriner irreligiyaya²⁶ müraciət etməyə, öz arzusu ilə digər seçim etməyə mane olmur. Bu cür sübut təqdim olunsaydı mən qətiyyətlə Konvensiya pozuntusunun müəyyən edilməsinə səs verərdim.

Hansı hüquq? Təhsil hüququ?

3.1. Konvensiyaya 1 sayılı Protokolun 2-ci maddəsi valideynlərin uşaqlarını dini və fəlsəfi etiqadlarına uyğun təlim verməyi təmin etmək hüququna təminat verir. Avropa Məhkəməsi bu hüquqa nəzarət etməli, ona hörməti təmin etməlidir.

3.2. İtaliya məktəblərinin siniflərində simvolun təmiz susmaqla və ya passiv mövcudluğu “tədris” təşkil edə bilərmi? O təminat verilən hüququn həyata keçirilməsinə mane olurmu? Mən necə çalışsam da bunu görmürəm. Konvensiya valideynlərin dini etik və fəlsəfi əsasla bəyənmədiyi hər hansı tədrisin məktəbdə keçirilməsini konkret və qəti surətdə qadağan edir. Bu normanın əsas sözü aydındır ki, “tədris”dir və mən Avropa mədəni kontinuumunun simvolunun sükutlu mövcudluğunu bu ikimənalı olmayan sözün hər hansı mənasında tədrisi təşkil etməsində şübhəliyəm.

3.3. Mənə elə gəlir ki, Konvensiya birbaşa və ya dolayısı ilə indoktrinasiyanı, gənc düşüncələrin təcavüzkarcasına müsadirəsini, prozelitizmin sırımmasını, ictimai təhsil sistemində ateizmin, aqnostizmin və ya alternativ dini variantların tanınmasına mane olmanın genişləndirilməsini qadağan edir.

Qəti olaraq Avropa irsinin bir hissəsini təşkil edən tarixi simvolların səssiz nümayişi özü-özlüyündə heç bir halda “tədrisi” təşkil etmir, o həmçinin valideynlərin, onun mövcudluğu halında, uşaqlarına nəyin arxasınca getməli olmalarını müəyyən etmələri barədə fundamental hüquqlarını hiss oluna biləcək dərəcədə azaltmır.

²² aqnostisizm - fəlsəfədə obyektiv aləmin dərk edilə bilməsini inkar edən idealist nəzəriyyə

²³ teokratiya - siyasi hakimiyyətin ruhanilərin əlində olan idarə üsulu

²⁴ klerikalizm - ictimai həyatın bütün sahələrinə güclü təsir göstərmək üçün din və kilsədən geniş istifadə edən siyasi cərəyan

²⁵ Relyativizm - əxlaqi normaları inkar edən təlim

²⁶ doktriner irreligiyaya –hər-hansı qeyri təlim arxasınca kor-koranə getmə

3.4. Hətta qəbul etsək belə, lal predmetin mövcudluğunun özünü “tədris” kimi şərh etmək lazımdır, ərizəçilər daha mühüm olan bir suala - fundamental hüququn həyata keçirilməsi ilə əlaqədar, müxtəlif rəqabətdə olan maraqların tarazlaşdırılması üçün nəyin zəruri olması sualına cavab verməmişlər.

İtaliya siniflərinin 30 nəfər şagirdinin bütün valideynləri bərabər şəkildə öz uşaqlarının onların dini və fəlsəfi inanclarına uyğun təliminin təmin olunması analoji olaraq Lautsinin uşaqlarının malik olduğu fundamental konvensiya hüququndan istifadə edirlər. Bir şagirdin valideyninin çarmıxsız tədrisi, 29 digər valideyninin isə eyni zamanda din azadlığı fundamental hüquqnu bərabər surətdə həyata keçirərək istəyirlər ki, tədris “çarmıxla” keçirilsin. Heç kəs səbəb göstərmir ki, nə üçün bir şagirdin valideynlərinin iradəsi digər 29 valideyninin iradəsindən üstün olmalıdır. Qalan 29 valideyninin onların çarmıxa tərəfdar olmaları və ya buna biganə olmalarından asılı olmayaraq uşaqlarının onların dini və fəlsəfi baxışlarına müvafiq təhsil almaları baxımından fundamental hüquqları gücü etibarlı ilə bərabər, intensivliyinə görə eyni olmuşdur.

Lautsi - hansı ki, o hüququ həyata keçirməyi arzu edir, Məhkəmədən həmin hüququ tapdalamağı xahiş edir - həmin sinifdə bütün qalan şagirdlərin valideynlərinin hüququnun rədd edilməsinə əsas verən lisenziyaya istinad edə bilməz.

3.6. Lautsinin təbliğ etdiyi çarmıxın yığışdırılması heç bir halda sinifdə neytrallığı təmin edən tədbir ola bilməz. Bu bir uşağın valideyninin çarmıxa qarşı fəlsəfəsinin digər 29 şagirdin valideynlərinin çarmıxı qəbul edənə qarşı tədbiri olardı. Əgər bir uşağın valideyni uşağını çarmıxsız şəraitdə tərbiyə olunması hüququna iddia edirsə qalan 29 şagirdin valideynlərinin çarmıxın sinifdə olmasını ənənəvi xristian emblemi və ya hətta müstəsna olaraq mədəni simvol kimi tələb etməsinə bərabər hüququ olmalıdır.

“Tərəfə qeyd”

4.1. Son günlərdə həmin Məhkəməyə Türkiyə hakimiyyətinin Qiyoma Apallinerin “On bir min rozoq” romanının yayılmasına qoyduğu qadağanın demokratik cəmiyyətdə bəraətqazandırıcı olub-olmaması məsələsini həll etmək təklif olunmuşdu. Bu roman müasir əxlaq normalarına açıq biganəlik nümayiş etdirən qəddar, sərt pornoqrafiya kimi tövsif edilə bilərdi. Lakin Avropa Məhkəməsi Avropa mədəni irsinin bir hissəsini təşkil etmə əsası ilə bu səhv transendent²⁷ ədəbsizliyi cəsarətlə təhlükədən qurtardı.

4.2. Mənim fikrimcə, həmin məhkəmə bu gizli, bütün çərçivələri aşan iyrenc ədəbsizliyin gücünü “avropa irsinin” açıq-aydın zəif xüsusiyyətinə əsasən müdafiə etdiyi kimi, eyni ruhda əsrlər boyunca minyonlarla avropalının ümumi sevgi yolu ilə unudulmayan (solmayan) günahı təmizləmə simvolu kimi qəbul etdiyi emblemi avropa irsinin dəyərlərindən məhrum etmək məhkəmə üçün ədəbazlıq olardı.

Hakim Pauerin üst-üstə düşən rəyi

Həmin iş Konvensiyanın müəyyən müddələrinin fəaliyyət həddləri məsələsinə toxunur və Palatanın qərarından bəzi səhvlərin Böyük Palata tərəfindən düzəldilməsi zəruri və yerində olmuşdur. Əsas dəqiqləşmə onunla bağlı olmuşdur ki, dövlət məktəbinin siniflərində xaçın yerləşdirilməsi haqqında məsələnin həlli prinsip etibarlı ilə iştirakçı dövlətin mülahizəsi həddlərinə aid məsələdir (paraqraf 70). Avropa Məhkəməsi nəzarət funksiyasını həyata keçirərkən özünün əvvəlki təcrübəsini təsdiq etdi ki, dövlətin məktəb mühitində əksər əhəlinin dininə “üstün yer ayırması” özü-özlüyündə indoktrinasiya prosesinə kifayət qədər dəlalət etmir ki, Konvensiyaya 1 sayılı Protokolun 2-ci maddəsinin tələblərinin pozuntusu müəyyən edilsin. (71-ci paraqraf).

²⁷ transendent -dərək edilə bilməyən; idealist fəlsəfədə təcrübə xaricində olan

Böyük Palata, həmçinin Palatanın qərarının çarmıxın mövcudluğunun azlığın dinində olan və ümumiyyətlə heç bir dini olmayan uşaqlar üçün güclü emosional narahatlıq riski yarada bilməsi barədə kifayət qədər mücərrəd nəticəsini düzəltdi.

Avropa Məhkəməsinin hər bir araşdırmasında “sübutların” tənqidi rolunu nəzərə almaqla Böyük Palata düzgün olaraq qeyd etdi ki, Avropa Məhkəməsinə dini simvolun mövcudluğunun məktəb şagirdlərinə təsir göstərə biləcəyinə dəlalət edən sübut təqdim olunmamışdır (paraqraf 66). Birinci ərizəçinin onun hüquqlarına hörmətin olmamasını “aydın” qavrama kimi tanınmasını Böyük Palata etiraf edərək təsdiq etdi ki, onun subyektiv qavraması özü-özlüyündə Konvensiyaya 1 sayılı Protokolun 2-ci maddəsinin pozuntusunu müəyyən etmək üçün kifayətedici deyildir. Birinci ərizəçi məktəb sinifində çarmıxın olmasını haqsızlıq kimi hesab edə bilərdi, lakin Konvensiya tərəfindən “haqsızlığa məruz qalmamaq” (incidilməyə məruz qalmamaq) hüququ heç vaxt tanınmamışdır. Palatanın qərarını inkar edərək Böyük Palata formalaşmış təcrübəsini təsdiqləməkdən başqa bir şey etmədi (xüsusən Konvensiyanın 10-cu maddəsi baxımından), hansı ki təsdiq etdi ki, sadə “inciklik” elə bir şey deyildir ki, şəxsin hüquqi yolla immunizasiya²⁸ (toxunulmazlıq verilməsinə) olunmasına əsas versin.

Lakin Palatanın qərarında daha bir fundamental mənim mövqeyinə görə səhv mövqe vardır ki, Böyük Palata onu şərh etməmiş, mənim fikrimcə isə izaha ehtiyacı vardır. Palata haqlı olaraq ictimai təhsildə konfessial neytrallığı qorumağın dövlətin vəzifəsi olmasına istinad etmişdir (paraqraf 56). Lakin sonradan o düzgün olmayaraq nəticəyə gəlmişdir ki, bu öhdəlik bir ideologiyanın (və ya ideya külliyyatının) bütün digər dini və ya fəlsəfi nöqtəyi nəzər və ya dünyagörüşləri üzərində effektiv üstünlük və ya yüksəkdə durmanı tələb edir. Neytrallıq dövlət tərəfindən sekulyarist deyil, plüralistik yanaşmanı tələb edir. O, bir dünyabaxışına üstünlük verməyi deyil, bütün dünya baxışlarına hörməti dəstəkləyir. Məncə, Palatanın qərarı sekulyarizmin (hansı ki ərizəçinin üstünlük verdiyi etiqad və ya dünyabaxışdır) çoxsaylı ideologiyalar arasında özü-özlüyündə bir ideologiyanı təmsil etməsini etiraf etmək iqtidarında olmaması ilə bizi heyratə salır. Sekulyarizmə başqa alternativ dünyabaxışlarına – dini fəlsəfi və başqa – nisbətən üstünlük verilməsi neytral seçim deyildir. Konvensiya birinci ərizəçinin onun uşaqlarının təhsil və təliminə münasibətdə baxışlarına hörmət tələb edir. O, üstün seçim və həmin baxışların bütün başqaları ilə müqayisədə bəyənilməsinə tələb etmir.

Özünün xüsusi rəyində hakim Bonello o faktı vurğulamışdır ki, Avropa ənənəsi çərçivəsində təhsil (mənim fikrimcə, insan ləyaqətinin dəyəri, dözümlülüyü, və şəxsiyyətə hörmət mövcud olmayanda insan hüquqlarının müdafiəsi üçün uzunmüddətli əsas mövcud olmayacaqdır) tarixən xristian ənənəsi daxilində kök atmışdır. İctimai məktəblərdə siyasi orqanın arzusundan asılı olmayaraq bu (və ya əksinə hər hansı digər dini) ənənəni təmsil edən simvolları nümayiş etdirilməsinin qadağan edilməsi və dövlətdən plüralistik deyil, sekulyarist proqrama əməl edilməsinin tələb edilməsi dözümsüzlük ərazisinə müdaxilə - Konvensiyanın dəyərlərinə zidd konsepsiya olardı. Ərizəçilər özlərinin fikir, vicdan və din azadlığı hüququnun güman edilən pozuntusundan şikayət vermişlər. Mən onların şəxsi inama sitayiş etmək azadlığının pozulmasını görə bilmirəm. Konvensiyanın 9-cu maddəsi nöqtəyi nəzərindən pozuntu testi “inciklik” də deyil, “məcburiyyətdə”dir. Bu maddə hətta dövlət bu etiqada “üstün yer” verdiyi təqdirdə də başqalarının dini etiqadlarına sitayiş edilməsindən incimək hüququnu yaratmır. Dini simvolun nümayiş etdirilməsi şəxsi nəyi isə etməyə və ya nədənsə çəkinməyə yönəltmir və ya məcbur etmir. O, təxmini olaraq diskussiyaya və açıq fikir mübadiləsinə və ya onları stimullaşdırmağa dəvət edə biləcəyi halda, hər hansı bir fəaliyyətə cəlb etməyi tələb etmir. O heç kəsə öz vicdanının arxasınca getməyə mane olmur və həmçinin bu cür şəxs üçün öz dini etiqad və ideyasına sitayiş etməyi həyata keçilməz etmir.

Böyük Palata müəyyən etmişdir ki, çarmıxın mövcudluğu əhəmiyyətli dərəcədə passiv simvoldur və bu nöqtəyi nəzərdən neytrallıq prinsipinə münasibətdə əhəmiyyət kəsb edir. Mən Avropa Məhkəməsi ilə bu cəhətdən razıyam. Çünki simvolun passivliyi heç bir halda məcburi

²⁸ immunizasiya - toxunulmazlıq verilməsi

deyildir. Lakin mən etiraf etmək istərdim ki, prinsip etibarı ilə simvollar (dini, mədəni və ya başqa) mənə daşıyıcılarıdır. Onlar susa bilirlər, lakin onlar həm də hər bir sözdən daha çox nəticə ola bilərlər. Avropa Məhkəməsinə mübahisələndirilməyən sübutlar təqdim olunmuşdur ki, İtaliya məktəb mühitini çoxsaylı dinlər üçün açıq elan etmiş və dinə etiqad etməyənlər və ya qeyri-dini fəlsəfi baxışları dəstəkləyənlərə münasibətdə dözümsüzlük haqqında məlumatlar mövcud deyildir: İslam baş örtüklərini gəzdirmək olar; ramazanın başlanması və sona çatması çox vaxt məktəblərdə qeyd olunur. Bu cür plüralistik və dini dözümlülük kontekstində xristian simvolunun sinifini divarında olması daha bir və başqa dünyagörüşü təmsil edir.

Müxtəlif nöqtəyi nəzərlərin təqdim olunması və dəstəklənməsi təhsil prosesinin ayrılmaz hissəsidir. O dialoq üçün stimuldur. Həqiqi plüralistik təhsil şəxsi ideyadan fərqliləri də daxil olmaqla müxtəlif ideyalara meyilli olmanı tələb edir. Dioloq o vaxt mümkün və əhəmiyyətli olur ki, saxta olmayan fikir ayrılıqları və onların düzgün mübadiləsi mövcud olsun.

Bu kimi fikir mübadilələrinin ruh açıqlığı, maraq, dözümlülük və hörmət şəraitində keçirilməsi tənqidi tənqidi inkişafına yardım etdiyinə görə böyük aydınlığa səbəb ola bilər. Əgər uşaqlar təhsil prosesində həyata müxtəlif baxışlarla rastlaşmasalar, təhsil cılızlaşmış (əhəmiyyətini itirmiş) olar, onlara (həyata müxtəlif baxışlara) məruz qaldıqda isə müxtəlifliyə hörmətin mühümlüyünü dərk etmiş olurlar.

Hakim Kalayciyevanın qoşulduğu hakim Malinverninin üst-üstə düşməyən xüsusi rəyi

1. Böyük Palata belə nəticəyə gəlmişdir ki, Konvensiyaya 1 sayılı Protokolun 2-ci maddəsinin tələbləri pozulmamışdır, ona görə ki, “dövlət məktəbinin siniflərində çarmıxın yerləşdirilməsi haqqında qərar prinsip etibarı ilə iştirakçı-dövlətin mülahizə sərbəstliyinə aid məsələdir” (bax paraqraf 70 və 69).

Bu cür arqumentləşdirmə ilə razılaşmaq mənim üçün çətindir. Ola bilsin ki, mülahizə sərbəstliyi doktrinası faydalı və ya həqiqətdə rahatdır, bu alət davranışda ehtiyatlılıq tələb edir. Çünki bu mülahizənin həcmi çox sayda amillərdən asılıdır: nəzərdən keçirilən hüquq, pozuntunun ciddiliyi, Avropa konsensusunun mövcudluğu və sairə. Avropa Məhkəməsi təsdiq etdi ki, “həmin mülahizə sərbəstliyinin həcmi bütün işlərdə eyni deyil, kontekstdən asılı olaraq dəyişir... Nəzərdən keçirilən konvensiya hüququnun xarakteri, onun şəxs üçün əhəmiyyəti və toxunulan fəaliyyətin xarakteri müvafiq amillərə daxildir”. (Avropa Məhkəməsinin “Bakli Birləşmiş Krallığa qarşı” iş üzrə 25 sentyabr 1996-cı il tarixli qərarı). Bu nəzəriyyənin lazımı qaydada tətbiqi, beləliklə, həmin müxtəlif amillərin hər birinin mühümlüyündən asılıdır. Avropa Məhkəməsi müəyyən edir ki, mülahizə hüdudları dardırsa, o adətən Konvensiyanın pozuntusunu müəyyən edir. Əgər hesab edirsə ki, mülahizə sərhədləri genişdir iştirakçı dövlət adətən “bərəət qazanır”.

Həmin işdə Avropa konsensusunun olmamasına əsaslanaraq Avropa Məhkəməsi mülahizə hüdudları doktrinasını tətbiq etməyi özünə rəva bildi (bax paraqraf 70). Bununla əlaqədar mən qeyd etmək istərdim ki, İtaliyadan başqa Avropa Şurası iştirakçı dövlətlərindən çox az hissəsi (Avstriya, Polşa və Almaniyanın bəzi regionları – bax paraqraf 27) dövlət məktəblərində dini simvolların yerləşdirilməsi barədə birbaşa göstəriş vermişdir. İştirakçı dövlətlərin böyük əksəriyyətində bu məsələ xüsusi olaraq nizama salınmamışdır. Belə bir vəziyyətdə mən Avropa konsensusuna münasibətdə müəyyən nəticələr çıxarmağı mürəkkəb məsələ hesab edirəm.

Həmin məsələni tənzimləyən qaydalara gəldikdə isə, mən ötəri olaraq qeyd etmək istərdim ki, İtaliya dövlət məktəblərində çarmıxın olması qanunda kifayət qədər şübhəli əsasla malikdir, kifayət qədər keçmiş zamanda verilmiş 1860-cı il kral dekreti, 1922-ci il faşist sirkulyarı, 1924 və 1928-ci illərin kral dekretləri. Beləliklə onlar olduqca qədim aktlardır, parlament tərəfindən qəbul edilməmiş və demokratik legetimliyə malik deyildir.

Lakin mənə daha mühüm görünən odur ki, bu məsələyə Avropa Ali və Konstitusiya məhkəmələri baxarkən istisnasız olaraq dövlətin konfessional neytrallığı prinsipinə üstünlük verirlər: Almaniya Konstitusiya Məhkəməsi, İsveçrə Federal Məhkəməsi, Polşa Konstitusiya

Məhkəməsi və bir qədər başqa kontekstdə İtaliya kassasiya məhkəməsi (bax: 28 və 23-cü paraqraflar).

Bu və ya başqa cür bir şey aydındır: mülahizə sərbəstliyi doktrinası heç bir halda Avropa Məhkəməsinə Konvensiyasının 19-cu maddəsinin ona verdiyi Yüksək Razılaşmış Tərəflərin həmin Konvensiya və onun Protokolları əsasında üzərlərinə götürdüləri öhdəliklərə riayət etməyi təmin etmək funksiyasını icra etmək öhdəliyindən azad etməməlidir. Belə ki, Konvensiyaya 1 sayılı Protokolun 2-ci maddəsinin ikinci cümləsinin quruluşu dövlətlər üçün valideynlərin özlərinin dini və fəlsəfi etiqadlarına uyğun tədris və təhsili təmin etmək hüququna hörmət kimi pozitiv öhdəlik doğurur.

Bu pozitiv öhdəlik Konvensiyanın 1 sayılı Protokolunun 2-ci maddəsində istifadə olunan “hərmət etmək” felindən doğur. Böyük Palata haqlıdır ki, bu anlayış “özünün əsasında duran neqativ öhdəlikdən əlavə, dövlət tərəfindən hansısa pozitiv öhdəliyi də nəzərdə tutur” (bax paraqraf 61). Bu cür pozitiv öhdəlik, bundan əlavə, Konvensiyanın 9-cu maddəsindən də çıxıa bilər. Bu müddəə dövlət üçün əhali arasında dözümlülük və qarşılıqlı hörmət mühiti yaratmaq pozitiv öhdəliyini müəyyən edən kimi şərh edilə bilər.

Əgər dövlət əksəriyyətin tərəfdar çıxdığı etiqadı daha çox nəzərə alırsa, onun həmin pozitiv öhdəliyə layiqincə riayət etməsini iddia etmək olarmı? Bundan başqa, əgər milli hakimiyyət pozitiv öhdəliyə riayət etməlidir və əgər onlar yalnız çəkinmək öhdəliyinə riayət etməlidir hallarında mülahizə hədudlarının həcmi eynidirmi? Mən fikirləşmirəm. Mən daha çox o tərəf meyilliyəm ki, dövlətin pozitiv öhdəliklərlə bağlı olduğu hallarda onun mülahizə hədudları daralır.

Hər bir halda, presedent təcrübəsinə müvafiq olaraq mülahizə sərbəstliyi avropa nəzarətində saxlanılmalıdır. Avropa Məhkəməsinin vəzifəsi ondan ibarətdir ki, mülahizə sərbəstliyinin sərhəddinin pozulmamasını təmin etsin. Həmin işdə dövlət məktəbi siniflərində çarxının mövcudluğuna göstəriş verməklə qaydaların əksər əhalinin dininə məktəb mühitində üstün yer verməsinin etiraf edərək Böyük Palata belə bir mövqedə durmuşdur ki, “bu Konvensiyaya 1 sayılı Protokolun 2-ci maddəsinin tələblərinin pozulmasını müəyyən etmək üçün kifayət deyildir. Mən bu mövqeyi bölüşdürə bilmirəm.

2. Biz çoxmədəniyyətli cəmiyyətdə yaşayırıq hansında ki, dini azadlıq və təhsil hüququnun səmərəli müdafiəsi dövlət məktəbləri vasitəsilə təhsildə dövlətin neytrallığını tələb edir. Dövlət məktəbləri isə Konvensiya mənasında demokratik cəmiyyətin fundamental səciyyəsi kimi təhsildə plüralizmə yardım üçün bütün tədbirləri görməlidir (Avropa Məhkəməsinin “Manussakiş və digərləri Yunanıstana qarşı” iş üzrə 26 sentyabr 1996-cı il qərarı, paraqraf 47; Avropa Məhkəməsinin “Kokkinakis Yunanıstana qarşı” iş üzrə 25 may 1993-cü il tarixli qərarı, paraqraf 31). Dövlət neytrallığı prinsipi, bundan əlavə, İtaliya Konstitusiyaya Məhkəməsi tərəfindən tanınmışdır. Onun mövqeyinə görə bütün vətəndaşların bərabərliyi və ayrışçılığın qadağan olunması fundamental prinsiplərindən dövlətin dini etiqadlara münasibətdə qərəzsizlik mövqeyində durması öhdəliyi yaranır (İtaliya Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarı, 508/2000).

Konvensiyaya 1 sayılı Protokolun 2-ci maddəsinin ikinci cümləsi nəzərdə tutur ki, dövlət təhsil və tədris sahəsində üzərinə götürdüyü funksiyaların yerinə yetirilməsi zamanı biliklərin obyektiv, tənqidi və pluralistik şəkildə verilməsinin qayğısına qalmalıdır. Məktəb müxtəlif dini və fəlsəfi baxışların əlaqələndirilməsi yeri olmalı, orada şagirdlər həmin baxışların müvafiq ideya və ənənələri barədə bilik əldə etməlidirlər.

3. Bu prinsiplər təkcə həmin işin predmeti olmayan məktəb proqramlarının hazırlanması və planlaşdırılmasında deyil, həmçinin məktəb mühitinin yaradılmasında da əhəmiyyət kəsb edir. Konvensiyaya 1 sayılı Protokolun 2-ci maddəsi göstərir ki, təhsil və tədrisə münasibətdə qəbul edilmiş hər hansı funksiyanın yerinə yetirilməsi zamanı dövlət valideynlərin öz uşaqlarının onların dini və fəlsəfi etiqadlarına uyğun təhsil və tədrisi təmin etmək hüququna hörmət etməlidir. Başqa sözlə, dövlətin konfessional neytrallıq prinsipi təkcə məktəb proqramının məzmununa deyil, bütövlükdə təhsil sisteminə tətbiq etməlidir. Avropa Məhkəməsi “Folgeri və digərləri Norveçə qarşı” işdə düzgün olaraq qeyd edir ki, bu müddəaya uyğun olaraq dövlətin üzərinə qoyulmuş öhdəlik “həcm etibarlı ilə genişdir. Belə ki, təkcə təhsilin məzmunu və onun təqdim edilməsi qaydasına deyil,

həm də dövlətin qəbul etdiyi bütün funksiyaların icrasına da tətbiq edilir” (“Folqere və başqaları Norveçə qarşı” iş üzrə 29 iyun 2007-ci il tarixli qərarı).

Bu mövqeyi digər milli və beynəlxalq orqanlar da dəstəkləyir. Belə ki, BMT-nin uşaq hüquqları üzrə Komitəsi 1 saylı Ümumi Kommentariyasında təsdiq edib ki, təhsil hüququ “təkcə məktəb proqramlarına deyil, həmçinin təhsilin həyata keçirildiyi ev, məktəb və ya başqa yer olmasından asılı olmayaraq təhsil prosesinə, pedoqoji metodlara və mühitə də şamil edilir. Həmçinin məktəb mühiti özü-özlüyündə azadlıq və anlaşma, sülh, dözümlülük, cinslərin bərabərliyi, bütün xalqlar etnos, milli və dini qruplar arasında dostluq ruhunu ifadə etməlidir (BMT-nin İnsan Hüquqları Komitəsi 1 saylı Ümumi Kommentariya, 4 aprel 2001).

Kanada Ali Məhkəməsi, həmçinin qeyd etmişdir ki, məktəb mühiti ayrışdırıcıya yol verilməyən təhsilin tərkib hissəsidir: “ayrışdırılıqdan azad təhsil mühitinin təmini üçün məktəb mühiti elə olmalıdır ki, hamı ilə eyni cür rəftar edilsin və hamı tam iştiraka cəlb edilsin” (Kanada Ali Məhkəməsinin “Ross 15 saylı Nyu Brancuika məktəb rayonuna qarşı” işi paraqraf 100).

4. Dini simvollar şübhəsiz ki, məktəb mühitinin tərkib hissəsidir. Bu qismdə onlar müvafiq olaraq dövlətin neytrallığı öhdəliyini poza bilər və din azadlığı və təhsil hüququna təsir göstərə bilər. Bu, dini simvol şagirdlərin iradəsi ziddinə onlara sınırdıqda xüsusilə doğrudur. Almaniya Konstitusiyası Məhkəməsi özünün məşhur qərarında göstərdiyi kimi, “həqiqətən də uzlaşmayan dini baxışlara yer ayıran cəmiyyətdə şəxs inam, sitayiş və dini simvolların digər təzahüründən azad olmaq hüququna malik deyildir. Lakin bunu şəxsin konkret inamın təsirindən, konkret fəaliyyətin onun özü vasitəsi ilə təzahür etməsindən, konkret simvolların qoyulduğu yerdən qaçmaq imkanının olmadığı dövlətin yaratdığı situasiyadan fərqləndirmək lazımdır. Bu mövqeyi digər ali və konstitusiyası məhkəmələri də bölüşür. Belə ki, İsveçrənin Federal Məhkəməsi müəyyən etmişdir ki, dövlətə xas olan konfessional neytrallıq öhdəliyi məktəb təhsili məcburi olan dövlət məktəbləri üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Daha sonra Məhkəmə qeyd etmişdir ki, dövlət təhsilə aid məsələlərdə özünün azlığın və ya çoxluğun dini olmasından asılı olmayaraq konkret dinə meyilliliyini biruzə verə bilməz. Belə ki, müəyyən adamlar hiss edə bilər ki, onların dini etiqadları mənsub olmadıqları dini simvolun məktəbdə daimi mövcudluğu ilə toqquşur (İsveçrə Federal Məhkəməsinin 26 sentyabr 1990-cı il tarixli qərarı).

5. Çarmıx inkaredilməz olaraq dini simvoldur. İştirakçı dövlət iddia etmişdir ki, məktəb mühiti kontekstindən çarmıx indi dünyavi dəyər kimi tanınan dözümlülük və qarşılıqlı hörmət kimi dəyərlərin dini mənşəyini simvolizə edir. Beləliklə, şagirdlərin sitayiş etdiyi dindən asılı olmayaraq yüksək təhsil simvolu funksiyasını yerinə yetirir. Çünki bu bütün sivilizasiya və universal dəyərləri ifadə edir.

Mənim fikrimcə, siniflərdə çarmıxın mövcudluğu konkret tarixi kontekstdə simvolların istifadə edilməsi çərçivəsindən tamamilə kənara çıxır. Avropa Məhkəməsi bundan başqa qeyd etmişdir ki, parlament üzvlərinin loyallıqla bağlı and içərkən istifadə etdikləri mətnin sosial və tarixi mənasında ənənəvi xarakteri andın onun dini təbiətindən məhrum etmə (Böyük Palatanın “Buskarini və digərləri San Marinaya qarşı” işi üzrə qərarı). Palata qeyd etdiyi kimi dinin neqativ azadlığı dini ibadət və ya dini təhsilin olmaması ilə məhdudlaşmır. O, həmçinin etiqad və ya dini ifadə edən simvollara da şamil olunur. Əgər dövlət dini simvolu nümayiş etdirirsə və ayrı cür düşüncələr özlərini kənarlaşdırma bilmədikləri situasiyada qoyulubsa bu neqativ hüquq xüsusi müdafiə tələb edir (Avropa Məhkəməsinin “Lautsi İtaliyaya qarşı” iş üzrə 3 noyabr 2009-cu il tarixli qərarı). Hətta güman etsək ki, çarmıx bir çox mənalar kəsb edir, onun dini mənası həmişə üstündür. Dövlət təhsili kontekstində o məktəb mühitinin tərkib hissəsi kimi qəbul edilir və hətta əzəmətli xarici simvol kimi qiymətləndirilə bilər. Bundan başqa qeyd etmək lazımdır ki, hətta İtaliya Kassasiya Məhkəməsi çarmıxının konkret dini etiqaddan asılı olmayaraq dəyərləri simvolizə etməsi barədə dəlili rədd etmişdir (bax 67-ci paraqraf).

6. Sinifdə çarmıxın mövcudluğu din azadlığı və məktəblərin təhsil hüququnu dini paltarın, məsələn müəlliminin geyə biləcəyi islam baş örtüyü kimi dini paltardan daha çox dərəcədə pozmaq iqtidarındadır. Axırncı halda həmin müəllimə özünün nəzərə alınmalı və dövlət tərəfindən hörmət edilməli olan din azadlığına istinad edə bilər. İctimai orqanlar isə bu cür hüquqa istinad edə

bilməzlər. Dövlət konfessional neytrallığı prinsipinin pozulmasının ciddiliyi nöqtəyi-nəzərindən müvafiq olaraq ictimai orqanların məktəbdə baş örtüyündən istifadə olunmasına yol verməsi, onların sinifdə çarmıxın mövcudluğunu təmin etməsindən daha az dərəcəyə malikdir.

7. Çarmıxın mövcudluğunun məktəbdə ola biləcək təsiri, onun seçki məntəqəsi və ya məhkəmə kimi digər ictimai müəssisədəki ola biləcək təsiri ilə müqayisəyə gəlməzdir. Palatanın hüquqauyğun olaraq qeyd etdiyi kimi məktəblərdə “dövlətin dəfolunmaz hakimiyyəti hələlilik dövlətin nümayiş etdirdiyi üstünlükdən doğan ismarişdən uzaq durmağa onlara imkan verən tənqidi qabiliyyətə malik olamayan dərəkələrə sınıır (qəbul etdirilir) (Baxş Palatanın qərarının 48-ci paraqrafı).

8. Sonda qeyd etmək lazımdır ki, Konvensiyaya 1 saylı Protokolun 2-ci maddəsi və Konvensiyanın 9-cu maddəsi ilə təminat verilmiş hüquqların səmərəli müdafiəsi dövlətdən ciddi konfessional neytrallığa riayət etməyi tələb edir. Bu təkcə məktəb proqramlarına deyil, məktəb mühitinə də şamil olunur. İbtidai və orta məktəb təhsili məcburi olduğuna görə dövlət şagirdlərə onların iradəsinə qarşı və ya onların özlərini kənarlaşdırmaq imkanı olmadığı halda, şagirdlərin özlərini aid (əlaqəli) hesab etmədiyi dini simvollarını zorla qəbul etdirməməlidir. Bu cür davranmaqla iştirakçı-dövlət Konvensiyaya 1 saylı Protokolun 2-ci maddəsi və Konvensiyanın 9-cu maddəsini pozur.

1. Rezident - daimi sakinləri
2. çarmıx - çarmıxa çəkilmiş İsanın şəkli olan xaç
3. sekulyarizm (latın dilində saeculariz –dünyavi deməkdir:
  - kilsə və monastr əmlakının dünyavi əmlaka keçirilməsi;
  - nəyin isə kilsə, ruhani tabeliyindən götürülərək dünyavi, mülki, məsələn məktəb təhsilinə verilməsi;
  - ictimai və əqli fəaliyyətdə, bədii yaradıcılıqda kilsə təsirindən azad olunma
4. İudaizmin dini-etik, hüquqi, məişət barədə göstərişlərin məcmuəsi, yəhudilərin dini kitabı
5. retrospektiv - keçmiş
6. inkvizisiya - Orta əsrlərdə papa hakimiyyəti düşmənlərini təqib etmək üçün yaradılmış katolik kilsəsinin məhkəmə-istintaq orqanı
7. antisemitizm - Yəhudilərə münasibətdə düşmənçiliyi ifadə edən milli və dini dözümsüzlüyün bir forması
8. konkordat - hər hansı dövlətin hökuməti ilə Vatikan arasında bağlanmış, həmin ölkədə dövlət və kilsənin münasibətlərini müəyyən edən müqavilə
9. prozelitizm - başqalarını öz inamına gətirmə cəhdi
10. assosiativ - birləşdirici
11. indoktrinasiya - insanların hər hansı təlim, nəzəriyyə, ideologiyayı etirazsız qəbul etməsi üçün onların sistemətlə olaraq öyrədilməsi və ya onlara ideoloji təsir göstərilməsi
12. intuitiv- Intuisiya ilə (intuitivizm - həqiqi idrakın yalnız intuisiya əsasında mümkyn olduğunu iddia edən idealist nəzəriyyə)
13. kontekstualaşdırma - birləşdirilmə (latın contextus – kontekst, - yaxın əlaqə, birləşdirmə)
14. konsensus - latın consensus – razılıq, yekdillik
15. Seqment - lat. seqmentum – hissə
16. Alsqeymer xəstəliyi - Ahıl yaşlarında əqli zəifliyin daha çox təsadüf edilən səbəbi. Xəstəlik insanın əqli funksiyasının itirilməsi ilə xarakterizə olunur. Xəstəlik 1906-cı ildə onu təsvir edən Alsqeymerin adını daşıyır.
17. kontinuum – lat. continuum – hadisə və ya prosesin fasiləsizliyi, bütövlüyü
18. Demonetizasiya - fransız domonetisation – pulun funksiyasından məhrum edilməsi, rəsmi qaydada dövriyyədən çıxarılması
19. sirkulyar - direktiv, əmr, göstəriş
20. Aqnostisizm - fəlsəfədə obyektiv aləmin dərk edilə bilməsini inkar edən idealist nəzəriyyə
21. emansipasiya – azadlıq, xilas, qurtulma
22. aseptik - aseptika yaranı mikroblardan qorumaq üçün yaraya toxunacaq şeyləri fiziki vasitələrlə dizinfeksiya etmə
23. teokratiya - siyasi hakimiyyətin ruhanilərin əlində olan idarə üsulu
24. antiklerikalizm - klerikalizmi ictimai həyatın bütün sahələrinə güclü təsir göstərmək üçün din və kilsədən geniş istifadə edən siyasi cərəyan
25. relyativizm - əxlaqi normaları inkar edən təlim
26. dortriner irrelegiya – hər hansı qeyri-dini təlim arxasınca kor-koranə getmək
27. transendent - dərk edilə bilməyən; idealist fəlsəfədə təcrübə xaricində olan
28. immunizasiya - toxunulmazlıq verilməsi

**Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin mətbəəsində yığılaraq
23 yanvar 2012-ci il tarixdə 36 səhifə həcmində çap olunmuşdur.**

Tirajı 1000 ədəd

Ünvan: Yusif Səfərov küç.14

1193-cü məhəllə

Tel: 497-17-17 (daxili nömrə 81-79)